

מגדר | כתב עת אקדמי רב תחומי למגדר ופמיניזם

גיליון רביעי | דצמבר 2015

**אסתר הרצוג, בשיתוף עם: אנדריאה בלנש; איבתיסם מאחמיד; הוניידה עסאף;
וטפה עמאש | "נולדות מחדש": העצמת נשים ביישובים ערביים והשפעתה על
תהליכים פוליטיים-מגדריים**

תקציר

המאמר דן בתהליכי שינוי בפוליטיקה המקומית בפרדיס ובג'סר א-זרקא, שהתרחשו בהשפעת פרויקט העצמת נשים "נולדות מחדש". דיון זה ממחיש את האופן בו צמיחתן האישית והקבוצתית של נשים ביישובים ערביים, במסגרת פרויקט רב-שנתי, ייצרה תהליכים גלויים וסמויים של עוצמה נשית-קהילתית מצטברת. הניתוח בוחן את הרקע והאופן שבהם התחזקותן של הנשים הצמיחה מוקד תמיכה פוליטי, שגרם למועמדים לראשות מועצות מקומיות לראות בנשים גורם תמיכה מחד גיסא, וגורם מאיים מאידך גיסא. נטען, כי מדובר בתופעה חדשה בפוליטיקה של היישובים הערביים הכפריים, שעשויה להוביל לשינויים בדפוסי ההתנהגות הפוליטית בהם ובמבנה היחסים בין המינים. כן נצביע על פוטנציאל ההשפעה על תהליכי שינוי ארוכי טווח הטמון בעשייה חברתית מתמשכת ברמת הפרט ובמעגלים הקרובים.

פרויקט "נולדות מחדש" החל לפעול בפרדיס ב-2008, כתוצר שיתוף פעולה ייחודי בין "מנהיגת שטח" מקומית לבין עמותת ש.י.ן לשוויון ייצוג נשים (להלן: העמותה). בעקבות הצלחתו הרבה של הפרויקט במונחים של העצמה אישית, מקצועית ופוליטית, הורחב הפרויקט בשנת 2012 ליישוב ג'סר א-זרקא. אחת המסקנות העולות מהמאמר היא ששינויים ביחסי הכוח המגדריים ביישובים ערביים, כמו במקומות אחרים, מצריכים השתלבותן של נשים במערך הכוח הפוליטי של היישובים.

המאמר מבוסס על השתלבות של כותבת המאמר ושותפותיה בתכנון, ביישום ובלווי הפרויקט מראשיתו.

פרופ' אסתר הרצוג, מכללת לוינסקי ובית ברל. נושאי מחקר והוראה: ביורוקרטיה, מגדר, מדיניות חינוך ורווחה.

מילות מפתח: נולדות מחדש; העצמת נשים ערביות; שינוי מגדרי; יחסי כוח מגדריים; פרדיס; ג'סר א-זרקא; עמותת

ש.י.ן

הקדמה

המאמר עוסק בתהליכי שינוי בחברה ברמה אישית, משפחתית וקהילתית, ובפוליטיקה המקומית בפרדיס ובג'סר א-זרקא, שהתרחשו בהשפעת פרויקט העצמת נשים. הפרויקט "נולדות מחדש", החל את פעילותו בפרדיס ב-2008, ופעל מאז 2012 ועד תחילת 2015 גם בג'סר א-זרקא.

התפישה המרכזית שהנחתה את הוגות, יוזמות, מפעילות ומממני הפרויקט הייתה, שהעצמת נשים משמעותה כלל השינויים הנחוצים לאישה כדי להגשים את זכויות האדם שלה; שהעצמה היא תהליך מתמשך והוא אישי, כלכלי, חברתי ופוליטי; שהעצמה חייבת לשנות את יחסי הכוח בין אנשים כפרטים וכקבוצות. הגישה העיקרית מאחורי יישום הפרויקט הייתה, שחולשתן הכלכלית, החברתית והפוליטית של הנשים נגזרת מהיעדר משאבים והזדמנויות ולא מחוסר יכולת, כישרון או מוטיבציה.

הדוגמה שתוצג תמחיש את האופן בו צמיחתן האישית והקבוצתית של נשים בפרדיס ובג'סר א-זרקא, במסגרת פרויקט רב-שנתי, ייצרה תהליכים גלויים וסמויים של עוצמה נשית-קהילתית מצטברת. כיצד התחזקותן של הנשים הצמיחה מוקדי כוח פוליטי של נשים, שזכו לתגובות משתנות מצד הגברים במרכזי הכוח הציבוריים והפוליטיים ביישובים. כך, בבחירות לרשויות המקומיות ב-2008, צמיחת כוחן של הנשים עוררה את תשומת ליבם של המועמדים לראשות מועצת פרדיס, וגרמה להם לפנות אל הנשים כדי לגייסן לתמיכה בהם.

בג'סר א-זרקא הבינו ראשי ההנהגה המקומית (בקדנציה שקדמה לבחירות 2013), את הפוטנציאל הפוליטי והחברתי הטמון בהעצמת הנשים עבור עצמם ועבור יישוביהם, וביטאו תמיכה מילולית ומעשית בפעילותן. לעומת זאת, לאחר חילופי המנהיגות הפוליטית בבחירות 2013, ראו הפוליטיקאים הנבחרים ותומכיהם בהתעצמותן של הנשים איום, והם החלו להצר את צעדיהן ולהקשות על פעילותן. בפרדיס גרמו בחירות 2013 לזעזוע ביחסו של ראש המועצה אל העומדת בראש הפרויקט.

מניתוח התנהלות הפרויקט בשני יישובים אלו עולה, כי התעצמותן המאורגנת של הנשים מאתגרת את הנהגת הגברים, אך גם מהווה איום על מנהיגותם ביישובים. מדובר בתופעה חדשה בפוליטיקה של היישובים הערביים הנידונים, שעשויה להוביל לשינויים בדפוס ההתנהגות הפוליטית בהם ובמבנה היחסים בין המינים. עם זאת, נראה כי השינויים אינם מתרחשים באופן ליניארי אלא בצורה מורכבת יותר. יש בתהליכים אלו פריצת דרך בדפוס החשיבה ובהתייחסות אל נשים, ובו בזמן הם מעוררים התנגדות ועוינות. עוד מתברר, כי לעשייה חברתית-מגדרית מתמשכת, ברמת הפרט והמעגלים הקרובים, יש השפעה על תהליכי שינוי ארוכי טווח.

ביישובים ערביים כפריים, דוגמת פרדיס וג'סר א-זרקא, המבנה המשפחתי-חמולתי מעצב ומשמר את חלוקת התפקידים והכוח בין המינים וחוסם בכך תהליכי שינוי ביישוב בכלל.¹ צמיחתן של התארגנות

¹ ה"חמולה" נידונה במחקרים רבים. רובם מדגישים את מרכזיותה במערכת הפטריארכלית בחברה הערבית בעבר ובהווה ואת השליטה בנשים, המעוגנת בה. עבודתה של תגריד יחיא-יונס היא מהבולטות במחקר הפמיניסטי בהקשר זה. למשל, במאמרה על "פוליטיקה של נאמנות" (Yahia-Younis, 2010), היא מצביעה על תהליכי שינוי באופייה של החמולה, הקשורים בעיקר להצבעת נשים "זרות" בבחירות לרשויות המקומיות; מאמרו של הרצוג ויחיא-יונס (Herzog & Yahia-Younis, 2007) דן באופן שבו

חברתית-פוליטית של נשים עלולה להיתפש - וגם להיות בפועל - איום על יציבות המערכת החברתית ועל שליטת הגברים באמצעות המשפחה, מוסדות הדת והרשות המקומית. על רקע זה, כניסתו לכפרים של פרויקט העצמת נשים מתברר כמקדם תהליכי שינוי וכמעורר על הסדר החברתי הקיים.

את יישומו של הפרויקט אפשרה תרומה מקרן באנגליה, שהוענקה לאיבתיסם מאחמיד מפרדיס, אישה מוסלמית, פעילת שלום ופעילה למען נשים.² הפרויקט כלל העלאת מודעות חברתית-פמיניסטית, גיבוש קבוצתי, קורסי העשרה וקורסי הכשרה מקצועית. לאחר שלוש שנות פעילות של הפרויקט בפרדיס ולאור הצלחתו הרבה שם, במונחים של העצמה אישית, משפחתית וקהילתית, הוענקה תרומה נוספת, ששימשה להרחבת הפרויקט ליישובים נוספים, ובעיקר לג'סר א-זרקא.

הפרויקט תוכנן ונוהל בשיתוף מתמשך של קבוצת פעילות פמיניסטיות: מוסלמיות מפרדיס וג'סר א-זרקא, יהודיות ונוצרות מהארץ ומארה"ב. התיאור והניתוח של הפרויקט מבוססים על מאמר (בלנש ואחרות, 2015), שעסק ביישום הפרויקט בפרדיס בשנים 2008-2011;³ על הערכה של הפרויקט שנעשתה על ידי חוקרת פלסטינית-ישראלית, עבור הקרן המממנת שלו;⁴ על דוחות וסיכומי פעילות של מרכזות הפרויקט ושל מנחת הפרויקט בג'סר א-זרקא;⁵ על דוחות שהוגשו לקרן המממנת במהלך שנות פעילות הפרויקט; על עבודה סמינריונית של חברת הנהלת תנועת ש.י.ן על לימודי קראו וכתוב בג'סר א-זרקא.⁶ באיסוף החומר, שעליו מתבסס המאמר, נעשה שימוש נרחב בעשרות ראיונות עם המשתתפות בפרויקט ובתצפיות על פעילות קבוצתית ואירועים שונים.

הכנסת בחירות מקדימות (לבחירות לרשויות המקומיות) לתוך החמולה, סיפקה כניסה לפוליטיקה לגברים המודרים ממנה בשל מעמדם הנמוך יחסית בהירארכיה החמולתית-פוליטית, אך הותירה את הנשים מחוץ למוקדי ההשפעה הפוליטיים; על שימור מעמדה של החמולה, תוך הטמעת השפעת מודרניזציה ושימור הדרת הנשים, עמדו גם פייסל עזאזה ואחרים (2009). לטענתם "לגורם החמולתי יש עוצמה רבה בפוליטיקה המקומית, שגם מפלגות בעלות גוון אידיאולוגי מובהק אינן יכולות להתעלם ממנו" (שם: 10).

² חומר רב על איבתיסם מאחמיד נמצא באינטרנט. ראו מעט ממנו בקישורים הבאים:

<http://www.globalonenessproject.org/people/ibtisam-mahameed>

<http://theinterfaithobserver.org/journal-articles/2012/3/15/ibtisam-mahameed-not-afraid-to-speak-out.html>

https://www.youtube.com/watch?v=L93qTw8_v0s

³ אנדריאה בלנש (Blanch, 2015), היא פעילת שלום, נוצריה-אמריקאית, המלווה ומעריכה את הפרויקט מאז ראשיתו ב-2008, בביקוריה השנתיים בארץ, במפגשיה עם מפעילות הפרויקט, עם חברות צוות ההיגוי ועם משתתפות הפרויקט ביישובים הערביים. ⁴ ערין הווארי כתבה את דוח ההערכה על שש שנות קיומו של הפרויקט (2008-2014). בשל קיומו של דוח קודם מפורט על שלוש שנותיו הראשונות של הפרויקט בפרדיס, שנכתב על ידי אנדריאה בלנש וג'ודית אלן, היא הרחיבה בניתוח יישום הפרויקט בג'סר א-זרקא. דוח ההערכה שמור בידי חברות צוות ההיגוי של הפרויקט, שהן, בנוסף לשותפות לכתיבת המאמר, סרין אנג'ל, ציפי גליקמן, יונת קלר, ענת לבנת ואירית דלומי.

⁵ הדוחות שמורים בידי חברות צוות ההיגוי של הפרויקט.

⁶ ציפי גליקמן, ה"קריאה לכלול": נשים לומדות קראו וכתוב בשפת האם ערבית: המקרה בג'סר א-זרקא, עבודה סמינריונית לסמינר פמיניזמים ותנועות נשים במזה"ת, הוגשה לד"ר תגריד יחיא-יונס, במסגרת לימודי נשים ומגדר (לתואר שני), בשנת הלימודים תשע"ה, באוניברסיטת תל אביב.

"נולדות מחדש" – רקע על שני היישובים בפרויקט

הכפרים פרדיס וג'סר אל-זרקא שוכנים בקרבה גיאוגרפית. הראשון מרוחק מהים ושוכן מצפון לזיכרון יעקב והשני שוכן על חוף הים ומצפון לקיסריה. הדמיון ביניהם קשור למאפיינים מסורתיים, דתיים וכלכליים. האוכלוסייה שלהם היא מוסלמית ו"שלטון החמולות" נשמר בהם (יחיא-יונס, 2010).

גם המאפיינים הסוציו-אקונומיים שלהם דומים: 7 גודל האוכלוסייה: בפרדיס מתגוררים כ-12,000 תושבים ובג'סר אל-זרקא כ-13,400 (למ"ס, 2013); בדירוג החברתי-כלכלי: שתי המועצות מדורגות באשכולות הנמוכים ביותר (פרדיס באשכול 2 וג'סר אל-זרקא באשכול 1); ברמת השכר החודשי הממוצע של שכיר: בשנת 2012 עמד על 4,872 ש"ח בפרדיס ו-4,284 ש"ח בג'סר אל-זרקא, בהשוואה לממוצע הארצי העומד על 8,018 ש"ח. מצבה הכלכלי וההשכלתי של ג'סר אל-זרקא קשה יותר. ב-2009 שיעור האבטלה ביישוב עמד על 30%, שיעור הזכאים לתעודת בגרות מבין תלמידי כיתות י"ב בשנת 2012-2013 עמד על 26.6% (בפרדיס עמד שיעור זכאי הבגרות ב-2009 על 76%). שיעור בעלי ההשכלה הגבוהה בכפר הוא מהנמוכים במגזר הערבי בישראל. שיעור האנאלפביתיות ביישוב עמד בשנת 2009 על כ-83% (בהשוואה ל-3.5% באוכלוסייה הכללית). בשנת 2010 הייתה ג'סר אל-זרקא אחד משני היישובים שבהם שיעור הנשירה הגבוה ביותר בכיתות ז'-י"ב בישראל (9% אחוזי נשירה).

בדומה למצב אי-השוויון והדיכוי של נשים ביישובים ערביים רבים,¹⁰ גם מעמדן של הנשים בשני הכפרים הוא מוחלש. הן מצויות בפיקוח הדוק של מוסדות המשפחה, המסורת והדת, מוגבלות באפשרויות התעסוקה,¹¹ הניידות וההשכלה שלהן¹² והן מודרות מהזירה הפוליטית. אך בעוד שרבות מנשות ג'סר אל-זרקא עובדות מחוץ לכפר¹³ בעיקר בעבודות ניקיון, רוב הנשים בפרדיס עובדות בעיקר במסגרת המשפחה. על רקע זה הביאה העמותה בהובלתה של איבתיסם מאחמיד, את פרויקט העצמת נשים לפרדיס ב-2008 ולג'סר אל-זרקא ב-2012.

"נולדות מחדש" בפרדיס – שלוש שנותיו הראשונות של הפרויקט

פרויקט "נולדות מחדש" החל ב-2008 על ידי איבתיסם מאחמיד. את חלומה לרכוש השכלה גבוהה היא הצליחה לממש רק בשנות ה-50 לחייה. בסוף שנת הלימודים האקדמית תשע"ה היא זכתה בתואר ב.א במדעי הרוח והחברה מטעם האוניברסיטה הפתוחה. מזה שלושה עשורים היא מעורבת בפעילות לקידום

⁷ הנתונים על פרדיס וג'סר אל-זרקא הם מתוך ויקיפדיה (אלא אם צוין אחרת).

⁸ מתוך דוח פרופיל קהילתי 2009 – מחלקת הרווחה, ג'סר אל-זרקא.

⁹ לפי יובל וורגן, 2011.

¹⁰ ראו למשל אצל סראב אבו-רביעה – קווידר ונעמי לוי (2010) ואצל פייסל עזאזיה ואח' (2009).

¹¹ שיעור התעסוקה של נשים פלסטיניות בישראל הוא מהנמוכים בעולם ועומד על כ-20% מכלל המועסקים (על פי [דוח אי-השוויון של ארגון עדאלה](#) ממרץ 2011).

¹² ב-2008 13.4% מהנשים הערביות נחשבו לאנאלפביות, בהשוואה ל-3.4% מהנשים היהודיות (על פי [דוח אי-השוויון של עדאלה](#) ממרץ-2011).

¹³ שיעור הנשים המועסקות בג'סר אל-זרקא עומד על כ-30%. הן מהוות כ-90% מהמועסקים בכפר. במקרים רבים הנשים הן המפרנסות היחידות במשפחותיהן (Shvarts, 2008).

נשים ערביות ובפעילות בין-דתית למען השלום מחוץ לכפר (היא הקימה, למשל, את עמותת "השלום מתחיל מבפנים"), ובבחירות המקומיות שהתקיימו ב-1998 התמודדה בראש רשימה עצמאית למועצת פרדיס.¹⁴ איבתים מאחמיד הביאה לפרויקט אמונה אישית חזקה והזדהות כמוסלמית, אמונה עמוקה בכוח וביכולת של נשים, ניסיון עשיר בפעילויות בין-דתיות, רשת בינלאומית של פעילות חברתיות ומקדמות שלום בין-דתי, ידע מקומי עשיר וקשרים בתוך פרדיס.

כבר מראשיתו פעל פרויקט "נולדות מחדש" במתכונת של עבודת צוות. הפרויקט קיבל מענק ראשוני מקרן הנאמנות לצדקה קלארק באנגליה וסיוע בכתיבת בקשות למענקים והערכה מהמרכז לסובלנות דתית¹⁵ הממוקם בארה"ב. התכנית ההתחלתית נבנתה בעזרת גבעת חביבה. המענקים נוהלו בהתנדבות באמצעות תנועת ש.י.ן ופעילות התנועה היו שותפות בתכנון, בפיתוח והרחבת רשתות הקשר ובניהול השוטף של כספי הפרויקט. מאז הקמתה ב-1989 פועלת תנועת ש.י.ן למען ייצוג שווה של נשים בפוליטיקה ובזירה הציבורית בישראל, ושותפותה בפרויקט הבטיחה את נוכחותה של נקודת הראות הפוליטית בפעילות הפרויקט. בעוד שהמורות בפרויקט הן ערביות מקומיות, איבתים גייסה מתנדבות רבות, בתוך יהודיות מישראל ומתנדבות מכל הדתות מחו"ל, כדי לסייע בהיבטים שונים של הפרויקט.

"נולדות מחדש" פותחה על בסיס מודל פמיניסטי (Mosedale, 2005). הגדרת העבודה של "העצמה" הדגישה את הגישה לשליטה במשאבים, את היכולת להתנסות בבחירה, בשינוי מבנה הכוח במישור הפרטי והציבורי, ובשינוי האג'נדה הפוליטית הגלויה. איבתים וחברות הצוות האחרות תיארו לעצמן את הנשים ביישובי הפרויקט, כפי שמוסדייל מתארת, "משיגות שינוי המרחיב אפשרויות לא רק עבור עצמן אלא עבור נשים בכלל גם כעת וגם בעתיד" (ibid: 252).

מתחילתו הפרויקט הדגיש כבוד לנורמות התרבותיות והדתיות. כאישה מוסלמית דתית, איבתים מאחמיד הבינה שהחסם הפוטנציאלי העיקרי להצלחת התכנית הוא בזיהויה כ"מערבית", "חילונית", או בדרך כלשהי כאנטי-מוסלמית. היא דאגה להבטיח לנשים ולמשפחותיהן, שהפרויקט מכבד תרבות מסורתית ועובד בתוך הנורמות הקיימות. הפרויקט הצליח להתמודד ללא ויתור על מטרותיו ועקרונותיו, עם מתחים בין נורמות תרבותיות מקומיות והעצמה, שהתעוררו במהלך שנות פעילותו.

פרויקט "נולדות מחדש" הדגיש גם את הערך של קול ושליטה מקומיים. החברות היהודיות-ישראליות והחברות מחו"ל בצוות הפיתוח הכירו בחשיבות של מה שהוגדר - "להישאר ברקע". התפישה שהנחתה אותן הייתה, שהובלת הפרויקט צריכה להיות בידי נשים מהיישובים השותפים לפרויקט, ובמקרה של היעדר נשות מקצוע החינוכיות ליישומן יש להתבסס על נשים פלסטיניות ישראליות. גישה זו צמחה מתוך ההבנה ש"עזרה"¹⁶ או "העצמה" במפגש בו מתקיימים פערי כוח בין קבוצות, משמעותה העמקת הפער

¹⁴ אי-הצלחתה של איבתים להיכנס למועצה נעוצה בהתארגנות של המתמודדים הגברים נגדה. הם הכפישו אותה ואיימו על הנשים שהתכוונו לתמוך בה. בספרה (1998) "בדרך לא סלולה", על נשים ערביות בפוליטיקה המקומית והארצית בישראל, מצינת ח'אולה אבו בקר את איבתים כאחת הדוגמאות לנשים הפועלות בזירה הציבורית-פוליטית למען קידום נשים ביישובים הערביים. אבו בקר וגם אבו-רביעה-קווידר ווינר-לוי (2010) מצביעות על המשוכות והמחסומים המבניים: הדתיים, התרבותיים והפוליטיים השונים, שעל נשים כמו איבתים להתגבר בדרך להשתלבותן הציבורית והפוליטית.

¹⁵ CRT – Center for Religious Tolerance

¹⁶ על משמעות השליטה העומדת מאחורי "עזרה" עמדה מריאן גרונמיייר (Gronemeyer, 1992) שטענה כי: "[עזרה] היא אמצעי לשמור על המעט בפיותיהם של הכפופים בלא שניתן להם לחוש בכוח המנחה אותם. בקיצור, כוח אלגנטי אינו כופה, הוא אינו

והעליונות של הקבוצה החזקה,¹⁷ שבאה לידי ביטוי, למשל, בשפה המדוברת במפגשים. "קול" הוגדר בספרות כיכולת לבטא דעה, המחוברת להכרה שיש לך את הזכות לעשות זאת. כינון של קול הוא רלוונטי באופן ישיר להעצמה של נשים (D'Estree, 2006). ההובלה של הנשים המקומיות, מאחמיד ועמאש, שימשה ערובה למניעת ההשתלטות של נשים "פריבילגיות" ובעיקר, נשים יהודיות ונשים מחו"ל. למרות שלאביתים מאחמיד היה ברור איך הפרויקט צריך להתפתח, היא שמרה על גמישותו ככל האפשר כדי שניתן יהיה להכניס שינויים שיוצעו על ידי משתתפות הפרויקט. קרן קלארק גילתה תמיכה רבה בגישה זו.

שלוש מטרות עיקריות היו לפרויקט "נולדות מחדש":

1. לסייע לנשים לפתח מיומנויות להיות עצמאיות ולהגדיל את רמת הסיפוק הכלכלי-העצמי.
2. לפתח רשת תמיכה יציבה של נשים פלסטיניות.
3. להכשיר קבוצה של נשים מנהיגות שיוכלו להרחיב את התכנית לערים ולכפרים נוספים.

גיל המשתתפות נע בין עשרים לאמצע שנות החמישים. מרביתן נשואות עם ילדים ומיעוטן רווקות, גרושות, או מגדלות ילדים לבד. לרובן השכלה חלקית (יסודית או כמה כיתות בחינוך העל-יסודי) ובודדות השלימו לימודים במכללה. התכנית המקורית תוכננה כמעבר מהתמקדות בפרט להתמקדות במשפחה ובקהילה. ששת החודשים הראשונים של התכנית עסקו בסוגיות של צמיחה אישית והעצמה, תקשורת ויחסי גומלין ודינמיקה משפחתית. ששת החודשים הבאים התמקדו בזכויות, תהליכים קבוצתיים ובניית קהילה, כולל תכנון ויישום פרויקטים לשירות הקהילה. סיורים לימודיים לקבוצות נשים ולכנסים תוכננו בכדי לקשר את המשתתפות עם תנועת הנשים הרחבה יותר בישראל. בעוד שהמבנה התשתיתי של תכנית הלימודים נשאר ללא שינוי במהלך שנות קיומו של הפרויקט, התכנית התרחבה בדרכים שלא נצפו בתחילה.

17 המשתתפות הראשונות גויסו באמצעות פרסום מקומי ופנייה אישית של מנהלת הפרויקט, שהבטיחה למשפחות שאין בתכנית שום סיכון. למרות שהפרויקט התחיל עם תכנית מוגדרת, במהרה התברר שהנשים לא הבינו למה הן שם; התעוררו דאגות מפני רכילות וסודות שהובילו לוויכוחים על כבוד, אמון ובגינה, על החשיבות של לקיחת אחריות על דברי המשתתפות ועל התחושות העולות כשעושים משהו מחוץ לנורמות המקובלות בקהילה. הנשים דיברו על התכנית בעיקר במונחים של "איך יוכלו לעזור לבני זוגן או בניהן". כאשר גברה המודעות של הנשים לדפוס זה, הן החלו להבחין בכך שהן הוכשרו "לעשות עצמן קטנות, להישאר ברקע" וכי הן מחנכות את ילדיהן באותה דרך. כפי שאמרה אחת הנשים: "אנחנו שולחות את הבנים שלנו לאביהם לבקש את רשותם – הוא מחזיק במפתח, בכוח – ובסופו של דבר הם לומדים להזיז את אמם הצידה. כאשר הם מתחננים, הם מתנהגים באותה דרך (כלפי נשותיהם)". בהמשך,

משתמש באלה או בשללאות; הוא עוזר" (שם: 53). כמה עבודות של הכותבת העיקרית של המאמר מציעות ניתוח דומה בהקשרים אחרים, למשל ביחסים בין מדריכים לחניכים בהוסטל לנערים (הרצוג, 1991); בקליטה הביורוקרטית של עולי אתיופיה (הרצוג, 1998) ובמפגש של לקוחות הרווחה עם פקידות הסעד (הרצוג, 1996; 2009).
¹⁷ על הבעייתיות בניהול פרויקטים (ודיאלוגים) בשיתוף בין יהודים וערבים, הקשורה לפער המובנה ביחסים אלו, עמדו כמה מהכותבים בפרסום במאדע אל-כרמל (Mada al-Carmel 2011). ביניהם: רבאח חלבי ובאסם כנענה.

הנשים הצליחו להגיע להכרה שהן הגבילו את ציפיותיהן ביחס לעצמן ולבנותיהן ובעקבות כך, כל אחת מהן הייתה מסוגלת לומר שהיא **עצמה** ראויה שתהייה לה מטרה לחייה, שאותה היא מסוגלת לקבוע. עם תחילת קביעת המטרות עבור עצמן, הנשים החלו לזהות מיומנויות קונקרטיות הנחוצות להתקדמותן. רבות חשו שהחוסר בעברית מהווה מגבלה מרכזית להשגת עבודה או להשתתפות בחיי הציבור בישראל. 12 נשים החלו ללמוד עברית בנוסף לקורס ההעצמה. תשומת לב משמעותית הוקנתה למיומנויות תקשורת, לצורך פיתוח הפוטנציאל של הנשים וגם לצורך ניהול יחסים בתוך המשפחה והקהילה. לימוד "משא ומתן" עם בני זוגן בקבלת החלטות היה חשוב לרבות מהנשים. כך אמרה אחת הנשים: "למדנו לגדול עם המשפחות שלנו ולא נגדן". למשתתפות אחרות, יחסי הגומלין עם נשים במשפחה המורחבת היו מאד רגישים. כמה מהנשים לא סיפרו לאחיותיהן או לגיסותיהן על השתתפותן בתכנית עד לשלב מאוחר. מציאת דרכים לדבר על ניסיון עם משפחותיהן הייתה קריטית לנשים ומפתח לשמירת התמיכה בתכנית. במהלך תקופה זו עלתה גם סוגיית יחסי הנשים עם הדת. כל המשתתפות היו מוסלמיות אדוקות, ורבות תהו איך ה"העצמה" שלהן מתיישבת עם האסלאם. אישה אחת הסבירה: "חשתי שנהייתי מוסלמית יותר טובה – הנביא דיבר על להיות משכיל ולעזור לאחרים. אבל אני עשיתי דברים שנאמר לי, כי נשים מוסלמיות טובות לא עושות. לא יכולתי להבין זאת". מרצים אורחים שהובאו סייעו להן להבחין בין מסר אמיתי של הקוראן ודפוסים תרבותיים שמשמשים לשמירת הדומיננטיות של גברים. המשא ומתן המחודש עם הזהות הדתית של הנשים, והעזרה למשפחותיהן להגיע להבנה חדשה של עמדת הנשים באסלאם, היה תהליך מתמשך.

אתגר מרכזי במהלך תקופה זו כלל תגובת נגד של כמה גברים בקהילה. בעוד שבתחילה מנהיגי הקהילה תמכו בפרויקט (ואף סיפקו אכסניה לפעילות ללא עלות), ככל שהתכנית התקדמה גדלה התנגדותם. הנשים סיפרו שננעלו מחוץ למקום המפגש, שלא הורשו לקבל את המפתח, שלא סופקו להן די כסאות, שהלוח הוסר ולא הוחזר והן הואשמו בהפרעה לתפילות במסגד הסמוך. דוגמאות אלו שימשו כ"הזדמנויות למידה" לדיון בסוגיה - איך עשיית דברים הנוגדים את הנורמות התרבותיות מייצרת התנגדות. עם זאת, השתתפות הנשים נשארה יציבה ובכל פעם שהיה עליהן להתעמת עם אחד ממנהיגי הציבור התחזקה עמדתן והן דרשו שינוי.

אתגר אחר עלה בשל רצונן של הנשים לעבוד. הישוב היהודי הסמוך, זיכרון יעקב, סיפק את עיקר התעסוקה. אך על רקע אפליה נגד ערבים בישראל ובמיוחד ביישובים כפריים, חשו הנשים שגם עם עברית משופרת הן אינן יכולות להתקבל למשרות במסגרות ציבוריות. כאשר כמה מהנשים ביטאו עניין בעבודה בסופרמרקט, נציגה של הנהלת הפרויקט נפגשה עם הבעלים והבטיחה את התמיכה בהעסקת נשים. מהלך זה קידם את שלב התכנון של תכנית ההכשרה המקצועית.

לקראת סוף שנת הפעילות הראשונה המשתתפות ב"נולדות מחדש" התחילו להבין את הכוח הקולקטיבי שלהן. כפרויקט כיתתי, הנשים החליטו להיות מעורבות בבחירות המקומיות לרשות המקומית. הן אירחו פורום עם המועמדים שעסק בסוגיות של נשים בהשתתפות כ-300 נשים. הן ארגנו קמפיין שטח עבור המועמד הכי "ידידותי לנשים", שכלל פוסטרים ופנייה אישית "מדלת לדלת" במטרה לעודד נשים להצביע. כנגד כל הסיכויים, ה"מועמד של הנשים" זכה, על אף שלראש המועצה שכיהן במשך עשרים וחמש שנים היה יתרון בולט. זו הייתה הפעם הראשונה שבה נשים בכפר היו מעורבות בפעילות פוליטית. העובדה

שהנשים החליטו בעד מי לבחור, כשלעצמה הייתה משמעותית, מאחר שהן מצופות לבחור ביחד עם בן הזוג והחמולה.

במהלך השנה השנייה של הפרויקט בפרדיס התכנית צמחה מכיתת העצמה אחת המונה 17 נשים ל-13 כיתות בהן 184 נשים. הכיתות כללו העצמה בסיסית והעצמה מתקדמת (מנהיגות); עברית בסיסית, בינונית ומתקדמת; מיומנויות מחשב בסיסיות ומתקדמות; אנגלית ושני קורסים קדם-מקצועיים (ציור על זכוכית ואפייה). בעוד שכמה מהנשים המשיכו לחפש עבודה מחוץ לכפר, אחרות התמקדו בחזרה ללימודים, כדי לקדם את האפשרות למציאת עבודה ברמה גבוהה יותר מזו שהתאפשרה להן בעבר. אחרות ביטאו את רצונן ללמוד מיומנויות עסקיות בסיסיות כדי לפתוח עסקים קטנים בכפר. הנהלת הפרויקט הגיבה לצרכים שהעלו הנשים ופיתחה תכניות כדי לספק אותם.

בשנת הפעילות השנייה התרחבה הפעילות החברתית. נסיעות לכנסים של נשים בשנה הראשונה חשפו את המשתתפות לתנועת הנשים הרחבה בישראל, וההתנסות המוצלחת בהתארגנות פוליטית החלה למשוך תשומת לב לאומית. חשיבות הרישות עם נשים אחרות נעשתה ברורה, ובשנה השנייה ארגנו נשות הפרויקט, יחד עם חברות הנהלת ש.י.ן, מושב של פרלמנט נשים בנושא "נישואין מוקדמים בחברות המוסלמית והיהודית האורתודוקסיות". האירוע נחל הצלחה רבה והשתתפו בו כ-150 נשים מוסלמיות ויהודיות לצד גברים מקומיים, שנכחו בפנל בו הוצגו נקודות הראות השונות של נשים ערביות ויהודיות ושל מנהיגים דתיים בנושא. אירוע זה חיזק את ההבנה שיש לנשים יהודיות וערביות עניין משותף בדיון בסוגיות דתיות ובצורך להתמודד איתן.

ראש המועצה החדש בפרדיס, יונס מרע', הכיר בחלקן של הנשים בהצלחתן הפוליטית ומימש את הבטחות הבחירות שלו. בטכס סיום כיתת הבוגרות של "נולדות מחדש" במרס 2009, הוא הודיע על תכניתו להקים מחלקת נשים ברשות המקומית, ולהקצות לכך תקציב ומשרת מנהלת. המחלקה, שבראשה הועמדה איבתיסם מאחמיד, הייתה הראשונה מסוגה ברשות מקומית ערבית והשנייה בישראל (אחרי הרצליה, שם הקימה יעל גרמן, עם בחירתה לראשונה לראשת העיר ב-1998¹⁸ את מנקהל הנשים הראשון בארץ). תמיכתו הגלויה והנרחבת של ראש המועצה ב איבתיסם ובפעילות של "נולדות מחדש", העידה על כך שהשפעת נשים בספירה הציבורית גדלה.

התכנית אף זכתה לתשומת לב בינלאומית. באביב 2009 איבתיסם זכתה לתואר "גיבורת חסד" על ידי הדלאי לאמה וטסה לסן פרציסקו לקבלת הפרס. באותו זמן, מאמצי הנשים החלו לשאת פירות כלכליים וחברתיים עבור הקהילה, והתנגדותם של הגברים בכפר פחתה בהתאם.

שנתו השלישית של הפרויקט בפרדיס הביאה את הקבלה, ההשתלבות וההתרחבות. הפרויקט "נולדות מחדש" הפעיל 11 כיתות ובהן 240 נשים. יוזמות של עסקים קטנים ופעילויות קדם-מקצועיות (תכנון אפנה, מוזאיקה וקרמיקה) נוספו לתכנית הלימודים הקיימת. התכנית החלה למשוך מגוון רחב יותר של נשים

¹⁸ בחירתה של יעל גרמן בפעם הראשונה לראשת העיר התרחשה במידה לא מבוטלת על רקע הפעילות הפמיניסטית המתמשכת בעיר ובעיקר בהמשך לקורסי מנהיגות פוליטית של נשים בעיר, שהפעילו עמותת ה"ן (הרצליה נשים) ותנועת ש.י.ן, בתקופה שלפני הבחירות. בקמפיין הבחירות שלה התחייבה יעל להקים מנקהל נשים אם תיבחר ואכן, כשנבחרה עמדה בהבטחתה. ראש מנקהל הנשים הראשונה הייתה עו"ד דנה סבוראי.

ביישוב, ביניהן נשים עם רמות השכלה וסטטוס חברתי גבוהות יותר ונשים שאינן דתיות. הגיוון המתרחב של אוכלוסיית הפרויקט הושג תודות לתשומת הלב החיובית המקומית, הלאומית והבינלאומית שהפרויקט זכה בה, וגם בזכות ההזדמנויות שנפתחו לנשים ולכפר.

בשנה זו זכה הפרויקט בתמיכה משמעותית בקהילה ובמועצה. למעשה, בשנים הבאות (מ-2011 ועד סיום הפרויקט ב-2014) פעילות הפרויקט בפרדיס וחלק משכרה של המנהלת מומנו על ידי המועצה (חלק נוסף משכרה מומן על ידי מענק קרן קלארק).

לאחר שמענק קרן קלארק הסתיים ראש המועצה היקצה מקורות של הרשות לתמיכה בפעילות מחלקת הנשים, כדי להמשיך את כיתות הלימוד של "נולדות מחדש" וכן כדי לייסד קרן מלגות לנשים לקידום ההשכלה הגבוהה. נוסף על כך, הקצה גם קומה שלמה במרכז הקהילתי החדש לפעילויות נשים. פרויקט "נולדות מחדש" המשיך לערב את הקהילה הרחבה יותר. למשל, בהרצאה לקהילה על תפקידן של נשים בקוראן נכחו יותר מ-40 אנשים מהקהילה וחגיגת "יום האישה הבינלאומי", שאורגנה על ידי משתתפות הפרויקט, משכה מאות נשים וגברים מהכפר. הצגה מיוחדת על בישול ערבי, אותה אירח השף שלימד את כיתת האפייה, הביאה לכפר כ-30 נשים ישראליות-יהודיות "בשלניות", שאף אחת מהן לא ביקרה קודם לכן בכפר ערבי. הן ערכו קניות בחנויות בכפר, למדו לבשל בסגנון-ערבי לצד נשים מהתכנית ותושבים אחרים בכפר.

בשלב זה הפרויקט החל להתמודד עם סוגיות שנויות במחלוקת כמו אלימות כלפי נשים והרשתות הפוליטיות המשיכו לצמוח. כמה תריסרי נשים מפרדיס הצטרפו ל-250 נשים ערביות מרחבי הארץ בכנס על זכויות הבדווים בנצרת; כמאה נשים השתתפו בטיול לבית לחם; כחמישים נשים השתתפו בכנס פמיניסטי בתל אביב, שם הצטרפו למאות נשים ישראליות, יהודיות, מוסלמיות, נוצריות ודרוזיות בתמיכה בזכויות מהגרות עבודה.

הצלחת הפרויקט המשיכה לזכות בתשומת לב לאומית ובינלאומית. איבתיסם הופיעה בסרט וידיאו דוקומנטרי וסרט קצר על "נולדות מחדש" פורסם במסגרת פרויקט בינלאומי של צילום נשים.¹⁹ הפרויקט ומנהיגותה של איבתיסם הוכרו לראשונה על ידי הפלסטינים בגדה המערבית, ובחורף 2010 היא הוכתרה כ"אשת השנה הפלסטינית". לראשונה הוענק פרס זה לאישה פלסטינית ישראלית.

---

¹⁹ הכתבה "מהשוליים אל המרכז - יום רביעי שלי". הועלתה בתאריך 27 בפברואר 2011. היא הוגשה לתחרות הכתבות "מהשוליים אל המרכז" של הטלוויזיה החברתית וזכתה במקום השלישי. הגישה לתחרות: יונת קלר בשם עמותת ש.י.ן לשוויון ייצוג נשים. צילום: יששכר יוטובלי, עריכה טכנית: מוסה חמדן.

השפעת הפרויקט בפרדיס

בשלוש שנותיו הראשונות של פרויקט "נולדות מחדש", הוא שירת יותר מ-250 נשים בהעצמה, בהקניית מיומנויות ובקורסים מקצועיים. קרוב ל-1500 נשים השתתפו באירועים קהילתיים, בסדורים לימודיים, בהרצאות ובפעילויות קהילתיות בפרדיס. בהערכת ההשפעה של התכנית, שימשו תפישות פמיניסטיות של העצמה (Lingam, 2007). התוצאות נבחנו בתחומים הפרטי והציבורי.

בהשפעת "נולדות מחדש" גדלו הביטחון העצמי של הנשים, היכולת להשתתף בקבלת החלטות משפחתיות, העצמאות והניידות האישית שלהן. בתחילת הפרויקט המנהלת נאלצה לגייס את המשתתפות באופן אישי, לבקר בביתן ולהבטיח לבני הזוג שרעיותיהם לא תיחשפנה להשפעות מסוכנות. נשים מעטות עבדו מחוץ למשק ביתן, נסעו ללא בני הזוג או המשפחות, או שהיו להן חברויות קרובות עם נשים מחוץ למשפחות המורחבות שלהן. מקץ שלוש שנות פעילות של הפרויקט נוצרה רשימת המתנה לתכנית, הבוגרות לקחו אחריות של מנהיגות ונשים בכל הכפר ציפו בקוצר רוח להזדמנויות להשתתף בסדורים לימודיים ובפעילויות קבוצתיות. התכנית נהייתה רשת תמיכה בהיקף קהילתי, המספקת רשת ביטחון לנשים בתנאים של פגיעות. למשל, אחת הנשים התייחסה לכך שהיא מתגרשת מבן זוגה מפני שהוא סירב להרשות לה להיעשות יותר עצמאית והצהירה: "אני יכולה לעשות זאת רק מפני שאני יודעת שהפרויקט יכול לתמוך בי והנשים לא יתנו לי ליפול". משתתפות התחילו גם לחוש ביתר נוחות עם זהותן כנשים מוסלמיות, עצמאיות ופעילות. אף אישה לא דחתה את אמונתה כתוצאה מההשתתפות בתכנית. לעומת זאת, הנשים פירשו מחדש את הבנתן את האסלם כתומך בזהויות החברתיות החדשות שלהן. אחת המשתתפות אמרה בסוף השנה הראשונה "הדבר הכי חשוב שלמדתי בשנה זו הוא שאני יכולה להיות אישה מוסלמית טובה וגם פמיניסטית!".

מתוך 250 הנשים שהיו מעורבות באופן ישיר בפרויקט, 30 החלו לעבוד בתעשייה, 15 בעבודות צווארון כחול ו-10 פתחו עסקים קטנים. בנוסף, התכנית ארגנה כמה אתרים למכירת מוצרים שנעשו בידי הנשים, המספקים הכנסה קטנה לכמה עשרות נשים נוספות. 11 נשים פנו ללימודים אקדמיים. כמה עשרות נשים החלו להתכונן למבחני בגרות, כדי שיוכלו להמשיך את לימודיהן.

גם בני זוג ובני המשפחה עברו שינוי. ספקנות ראשונית והתנגדות מצד בני הזוג והבנים התחלפו בתמיכה ובגאווה, ככל שנשים תרמו להכנסת המשפחה וזכו בתשומת לב חיובית ביחס למאמציהן. הנשים החלו לקבוע מטרות חדשות לעצמן וחלקן השתתפו בשיעורי אמנות וגילו שיש להן פוטנציאל אמנותי. נשים שהיו בתחילה בין המבקרות הבולטות של התכנית החלו להיות מעורבות בפעילויות הקהילתיות.

פרוייקט "נולדות מחדש" החל לזכות בהשפעה כלכלית וחברתית על הקהילה הרחבה יותר. מעורבותן המוצלחת בפוליטיקה של מערכת הבחירות בסוף השנה הראשונה, תרמה לכך שהנשים בנו את עצמן כמוקד של שינוי. כל כיתה התמודדה לכל הפחות עם בעיה קהילתית אחת ותרמה לשיפור איכות החיים של כולם.

במידה רבה בזכות הצלחת התכנית זמינות הנשים כפוטנציאל לכוח עבודה, פרדיס סומנה כ"אתר תיירותי" רשמי על ידי משרד התיירות, שפתח את הכפר להזדמנויות לפיתוח כלכלי. לחשיפת התכנית

לאנשים מחוץ ליישוב, מהארץ ומחו"ל, הייתה גם השפעה על תפישות קהילתיות של התכנית ושל נשים בכלל. ההצלחה של התכנית יצרה עניין ביישובים סמוכים וראשי רשויות באזור פנו למנהלת הפרויקט לבחון אפשרות לשכפל את הפרויקט ביישוביהם, תוך הבטחה לספק מקום ותמיכה נחוצה.

"נולדות מחדש" בג'סר א-זרקא

הפרויקט "נולדות מחדש" נפתח בג'סר א-זרקא בעקבות ההצלחה הרבה שלו בפרדיס. קרן קלארק נענתה לבקשת העמותה והקצתה סכום נוסף לכניסת הפרויקט לכפר, לאחר ששוכנעה בחשיבות הפרויקט. בהצדקת הבקשה דובר על המצוקה הכלכלית הקשה ביישוב, על בעיות התעסוקה הקשות ועל רמת ההשכלה הנמוכה בו.

העמותה גייסה לניהול הפרויקט בג'סר א-זרקא את וטפה עמאש, בת המקום, שהייתה אז רווקה. לוטפה השכלה תיכונית וניסיונותיה להגיע להשכלה גבוהה כשלו עד כה בשל שליטה לא מספקת באנגלית. היא בעלת ניסיון בפעילות במסגרת ארגוני נשים וארגונים חברתיים ביישוב ומחוץ לו. מיד עם כניסת הפרויקט לכפר גוייסה לצדה של וטפה עמאש הוניידה עסאף, מנחת קבוצות מקצועית בעלת הכרה, מודעות ומחויבות פמיניסטית עמוקות. השילוב בין השתיים הוכיח עצמו באופן יוצא דופן בכל שנות פעילותו של הפרויקט ביישוב. מעורבותה של וטפה בחיי הכפר, קשריה הרבים ואישיותה החמה לצד רגישותה וקשריה של הוניידה, שימשו את הפרויקט בהתמודדויות הקשות שליוו את הפעלתו.

בקורס הראשון הבסיסי להעצמת נשים השתתפו 16 נשים במפגשים עם הוניידה. הבוגרות הן אלו שהציעו את הפעילויות שהתקיימו בהמשך. בקורס המנהיגות השני השתתפו 11 נשים. כצעד ראשון בתהליך העצמת הנשים ערכו בוגרות קורסי המנהיגות סקר צרכים, בעזרתו אותר הצורך בהקניית קרוא וכתוב בערבית לנשים רבות בכפר ולפתיחת התכנית "קריאה לכולן". התברר, כי שיעור הנשים שאינן יודעות קרוא וכתוב בשפה הערבית הוא גבוה משום שרבות מהן עזבו את בית הספר בגיל צעיר מאד, לצורך עזרה בטיפול בבני משפחה פעוטים. במסגרת התכנית למדו הנשים קרוא וכתוב בערבית ובעברית, מתמטיקה ואנגלית (ע"י מתנדבות) ואף קורס אינטרנט. מספר המשתתפות בתכנית עלה מדי שנה, ובמהלך שלוש שנות פעילות הפרויקט השתתפו במסגרת הלימודים כמאתיים נשים.

הבוגרות יזמו וארגנו אירועים שונים, כמו למשל צפייה ודין בסרט, סדרת הרצאות בנושא בריאות שניתנה על ידי בוגרת קורס המנהיגות, אחות במקצועה, בה השתתפו נשים מכל הקבוצות לצד נשים אחרות מהיישוב. הצגה על אלימות כלפי נשים שהועלתה על ידי קבוצת המנהיגות ב'יום האישה הבינלאומי' זכתה להשתתפות נרחבת של כ-150 נשים מהכפר. נוסף על כך, הן ארגנו את טכס הסיום השנתי של הפרויקט "קריאה לכולן" בהשתתפות בני משפחה וחברים של הבוגרות וכן את הכנס ה-73 של פרלמנט נשים בג'סר, שעסק ב"זכות האישה להשכלה". כ-300 משתתפים, ביניהם גברים יהודים ונשים יהודיות השתתפו באירוע. בסיורם לימודיים, שהתקיימו במסגרת הפרויקט, השתתפו נשים בביקור בכפר קרע, שם פגשו

את נשות עמותת "נשים ואופקים" 20 בעקבות הביקור הגיעה יו"ר העמותה לג'סר ונתנה סדרת הרצאות על חוק השערייה; קבוצת המנהיגות הראשונה נסעה לכפר בדואי בדרום ללמוד איך מיושם שם בהצלחה פרויקט קרוא וכתוב; חמישים נשים השתתפו בסדנה בנצרת.

פעילויות אלו חיזקו מאד את המוטיבציה של המשתתפות להעלות את רמת השכלת הנשים בישוב, ובאופן מיוחד לגבש תוכנית הכנה למבחני בגרות. התחזקה גם הציפייה לקיום מגוון של קורסים מקצועיים, שיתרמו לשיפור סיכויי נשות הכפר להשתלב בשוק העבודה. העלאת רמת ההשכלה ורכישת מיומנויות מקצועיות נתפשו כאמצעים לצמצום במספר הנשים העובדות בניקיון, פרנסה הכרוכה במספר שעות עבודה רבות, שכר דל וניצול מתמשך על ידי קבלני העסקה.

כן התרבו פעילויות שהרחיבו את מעגלי הקשרים של הנשים מעבר ליישוב: משחק ידידותי התקיים בין נציגות המועדון הישראלי לכדורשת נשים ונשים מהפרויקט, כחלק מתכנית להקמת קבוצת כדורשת נשים ביישוב; משלחת של נציגות מהפרויקט ונערות מג'סר א-זרקא הגיעו ליום ספורט ארצי על חוף ימה של בת ים ("נשים הולכות על החוף"), שאותו ארגנה היועצת למעמד האישה בעיר; הוקמה קבוצת נערות הפעילה במסגרת פרלמנט נערות ארצי. עד כה השתתפו הנערות בארבעה כנסים במקומות שונים בארץ, ובשני כנסים שהתקיימו בכנסת. הנערות ארגנו גם כנס אחד ביישוב במסגרתו יזמו הצגה שהן העלו בכנס.

אחד העקרונות המשמעותיים ביותר בפרויקט היה העיקרון הפמיניסטי של שיתוף בתכנון ובקבלת ההחלטות בקרב קבוצות המנהיגות ובקרב קבוצות הנשים בפרויקט "קריאה לכולן". עיקרון זה ליווה את כל שנות פעילותו של הפרויקט, ושימש בהתמודדות עם סוגיות של כוח בקרב קבוצות הנשים בפרויקט. בתחילת הדרך הנשים בתכנית ה"קריאה לכולן" לא חשו די ביטחון להביע את דעתן בפני קבוצת הנשים מקורסי המנהיגות וכן בפני הוניידה עסאף, המנחה ווטפה עמאש, הרכזת. פערי הכוח הורגשו גם בעבודה עם הנשים בקבוצת המנהיגות, שבה בעלות השכלה גבוהה השתתפו ביחד עם נשים אנאלפביתיות ופועלות ניקיון. בתחילה, הרבו הנשים המעטות בעלות ההשכלה להתנהג בפטרוניות ולהשתיק את חסרות ההשכלה, וגרמו להן לחוש נחיתות ואי-יכולת לבטא את קולן ודעותיהן. מפגשים אלו אתגרו את יחסי הכוח בקבוצות המנהיגות ובקבוצת הלמידה והיו לעוגן מרכזי בתהליכי ההעצמה האישית ובפיתוח המודעות בקרב נשים לזכויותיהן ולערכן. בהדרגה השתנו השיח ויחסי הכוח, כחלק מתהליכי ההעצמה של הקבוצה, והנשים החזקות יותר נאלצו להתחלק בכוח. כך, למשל, ההחלטה על חלוקת הקבוצה הלומדת לארבע רמות התקבלה במשותף, לאחר שחלק מהנשים ציינו שקיים פער ביניהן ברמה ההתחלתית של הלימוד. קול זה עבר לדיון בהנהלת העמותה לאחר דיון עם המורות. תהליכים דומים התרחשו גם בין הוניידה עסאף ווטפה עמאש. בתחילה חשה וטפה חוסר ביטחון, על אף הניסיון שלה בעבודה בפרויקטים קהילתיים וראתה בהוניידה בעלת הידע והסמכות. העידוד הרב וההערכה העמוקה להם זכתה מהוניידה, יצרו עבור וטפה מרחב צמיחה כמנהיגה בעלת ביטחון והיא הייתה לדוברת רהוטה ודעתנית במפגשים עם אנשי הרשות המקומית ובישיבות הנהלת העמותה. ההתנהלות הפתוחה והמכבדת ביחס אל רכזות ומנחות הפרויקט

²⁰ עמותת "נשים ואופקים" ("ניסאא וא'אפאק") שפעלה בכפר קרע הוקמה בשנת 2001 בידי עורכת הדין סאידה מוחסן-ביאדסי. מטרתה הייתה שינוי חברתי במעמד הנשים מתוך המסגרת של הדת (ראו: אוסצק-לזר, 2012).

אפיינה גם את תהליכי קבלת ההחלטות בנוגע לפרויקט בישיבות ההנהלה של העמותה. שותפותן של חברות הנהלת העמותה היהודיות היוותה מקור לחיזוק הביטחון של מובילות הפרויקט ביישובים. המודעות שלהן לכוח שבידיהן, מעצם היותן חברות ההנהלה, נשים יהודיות השייכות לרוב ורגישות לנושא, תרמו להתמודדות המוצלחת עם סוגיית יחסי הכוח השזורה במציאות של פערים מעמדיים מובנים ביחסים בין הנשים בהנהלה לנשים המקומיות.

השפעת הפרויקט בג'סר א-זרקא

בהערכתה של ערין הווארי²¹ את התכנית "נולדות מחדש" היא מציינת, שהתכנית "קריאה לכולן" הייתה בעלת ההשפעה הרבה ביותר בג'סר א-זרקא. בזכות התכנית שיעור הנשים האורייניות עלה באופן משמעותי. הפרויקט עורר את הרצון להשקיע במימוש עצמי ובהרחבת אופק ההזדמנויות התעסוקתיות. יותר מכל, הפרויקט העלה באופן בולט את הכמיהה של נשים רבות לזכות בהשכלת יסוד ובהרחבת השכלתן. הצטרפותן לתכנית הייתה כרוכה במתחים מול בני הזוג, שחששו מכך שהנשים יעלו עליהם בהשכלתן ומכך שהן עלולות להיעדר מהבית בשעות הערב (פעמיים בשבוע). גם עבור הנשים הייתה בפעילות זו הכבדה על שגרת חייהן, שכן רבות מהן עובדות עד שעות אחר הצהריים מחוץ ליישוב (בעיקר בעבודות ניקיון) ובשעות הערב הן מטופלות בילדים ובמשק הבית. חלקן גם התביישו בתחילה באי-ידיעתן קרוא וכתוב. למרות כל זאת, מספרן של המשתתפות ב"קריאה לכולן" הלך ועלה בהתמדה ואילו התנגדותם של הגברים הלכה ופחתה. בטכס הסיום של הענקת תעודות לבוגרות הגיעו בני הזוג והמשפחות וביטאו גאווה על הישגי הנשים.

וכך מסכמת ציפי גליקמן²² את השפעת התכנית על המשתתפות בה:

דחיקת הנשים לספרה הביתית בשם המסורת והנהגה, ניתוק הקשר עם חברותיהן והדרתן מן הספרה הציבורית, מרחיקה נשים זו מזו ובכך מחלישה את יכולתן לעמוד על שלהן בספרה הביתית והציבורית ולהתארגן ביחד. מזווית זו ניתן לראות ביוזמה של נשות ג'סר א-זרקא לפתוח את התכנית "קריאה לכולן" ובהשתתפות בלימודים בתכנית זו, התארגנות לשינוי מעמדן הנחות. ניתן לראותה כפעולה חתרנית כנגד הדיכוי המעמדי, שבעטיו נגזלה מהנשים הזכות להשכלה ובעקבות זאת הן הודרו מהשתלבות שוות ערך בחברה. נשות ג'סר א-זרקא קראו תיגר על מבנים של דיכוי חברתי והתארגנו כנגד הגבולות הפטריארכליים ובתוכם. הן לא ערערו על מבנה החברה אלא השתמשו בכלים המקומיים ויצרו שינוי. בעקבות פעולה זו נוצרה רשת תמיכה חברתית בין הנשים לבין עצמן, ערכן העצמי עלה, רובן רכשו את מיומנויות הקריאה והכתיבה וחלקן למדו נהיגה. האסרטיביות ותחושת הבטחון העצמי בגיבוי רשת התמיכה הנשית, שיפרו את מעמדן ואיפשרו להן לדרוש עבור עצמן דברים שקודם לכן לא העזו לדרוש, בספרה הציבורית ובספרה הפרטית.

²¹ הערכת הפרויקט, בשנים 2011-2014, נכתבה על ידי ערין הווארי והוגשה לקרן קלארק.
²² "אי שוויון, כבוד ומעמד של נשים אנאלפביות בג'סר א-זרקא", עבודה מסכמת בקורס "תיאוריות מתקדמות במשפט ובחברה", הוגשה לפרופ' דפנה הקר, במסגרת תכנית לימודי נשים ומגדר באוניברסיטת תל אביב, בשנת תשע"ה.

הכניסה לתחום הציבורי-פוליטי שנתפס עד כה כתחום המיועד ומותר לגברים בלבד, נפרץ בעקבות התחזקותן של הנשים בפרויקט "נולדות מחדש". ככל שהנשים צברו יותר ביטחון עצמי וניסיון מול הרשויות הן העזו יותר לפעול באופן אסרטיבי. כך, למשל, הן פנו לראש המועצה, כאשר הופסקה אספקת המים ליישוב כולו, בשל אי תשלום חובות של חלק מהתושבים, דרשו לחדש את אספקת המים ואף הציעו דרך לגבות את החובות. נוכחותן של הנשים בזירה הציבורית גברה מאד. המפגשים הרבים עם ראשי היישוב, ראש המועצה ובעלי התפקידים הבכירים בה ועם גורמים שונים מחוץ ליישוב עשו את נוכחותן של הנשים בישיבות המועצה ובהתנהלות היומיומית לתופעה שבשגרה. וטפה עמאש הייתה לדמות מקובלת והוזמנה דרך קבע לישיבות בנושאים שונים כנציגת הנשים. גם המנחה, הוניידה עסאף, מנהלת הפרויקט, איבתיסם מאחמיד ונציגות ש.י.ן זכו לקבלת פנים חמה ולהערכה גלויה במועצה. נשים מקבוצות המנהיגות הצטרפו מדי פעם לפגישות במועצה, פעילות שחזקה את הביטחון העצמי שלהן, והתרבו ההזדמנויות ליצירת קשר אישי עם בעלי תפקידים במועצה. להערכה כלפי הפרויקט, המובילות שלו והמשתתפות בו, היו השלכות מעשיות, כמו מענק של קרן קיסריה לתכנית "קריאה לכולן", שהתאפשר בזכות המלצתו של ראש המועצה. מעמד הנשים והפרויקט בכלל בעיני ראשי היישוב הלך והתחזק, בשל תרומתן לקהילה ובשל התעצמותן האישית והקבוצתית. אלו העלו את המוטיבציה של ראש המועצה ומנהלי המחלקות לשתף פעולה עם התכנית "קריאה לכולן". הם נהגו לבקר בכיתות הלימוד וחלקם (כולל ראש המועצה) אף הביעו נכונות ללמד בהתנדבות. ראשי היישוב ומנהלי המחלקות הופיעו באירועים שהנשים ארגנו.

בעקבות העמקת ההערכה לפעילותן של הנשים ותרומתן לפעילות הקהילתית, כמו למשל, חלוקת מאפי ידיהן בתקופת הרמדאן, ארגון אירועים לילדים וארגון כנסים והרצאות עבור נשים בכפר, צמחה המודעות המגדרית ביישוב ופחתו הסטריאוטיפים ביחס למנהיגות של נשים. הדוגמה הבולטת ביותר היא קבלתה של וטפה עמאש כבת שיח שווה בדיונים רבים שהתקיימו במועצה עם בעלי תפקידים ועם גורמים שונים מחוץ ליישוב.

הבנת הפוטנציאל של קבוצות הנשים המאורגנות במסגרת הפרויקט גררה יצירת קשרים רבים נוספים ובלתי מתוכננים, כמו למשל, עם מעגן מיכאל (בקידום "שכנות טובה" במסגרת שולחנות עגולים), עם חברת אינטרנט, עם משרד החינוך, עם ארגוני הנשים "יסמין" ו"אופקים" ועוד.

התעצמותן הפוליטית של הנשים על רקע הבחירות לרשויות המקומיות

הבחירות לרשויות המקומיות שהתקיימו באוקטובר 2013 היו שעת מבחן להצלחת הפרויקט במישור הפוליטי בפרדיס ובג'סר א-זרקא. לאור הצלחת הפרויקט כפי שתוארה (קורסי ההעצמה, העלאת המודעות, חיזוק הביטחון האישי, הרחבת האפשרויות הכלכליות, בניית רשתות חברתיות וטיפוח סולידריות חברתית), הייתה ציפייה שהנשים הרבות הקשורות לפעילות הפרויקט, יוכלו להגיע גם להישגים במערכת הפוליטית. באופן מיוחד הייתה ציפייה להישגים פוליטיים של הנשים בפרדיס. כאמור, בבחירות 2008 הייתה לנשים השפעה על בחירת ראש המועצה, לאחר פחות משנה לקיום הפרויקט ביישוב. בפרדיס ובג'סר א-זרקא היו התבטאויות גלויות של ראשי המועצות ומקורביהם ביחס לאפשרות שילוב נשים ברשימות המועמדים

למועצות. בסופו של דבר לא הייתה אף אישה ברשימות ומובן שאף אישה לא נכנסה למועצה המקומית.²³ השאלה הנשאלת היא, האם מדובר בכישלון של הפרויקט בתחום זה, המצביע על שינוי מוגבל שהתרחש ביישובים בהם הוא פעל, או שמא, מדובר בשלב מתוך תהליך שינוי מורכב, ההולך ונרקם בהם.²⁴ בפרדיס, המודעות והמעורבות המתרחבות של הנשים, מנהיגותה של איבתים, תמיכתו של ראש המועצה יונס מרע' בפעילותה ובפרויקט, נראו כמבטיחים הישגים פוליטיים לנשים בבחירות. ואכן, ראש המועצה הודיע על כך שבכוונתו לשלב אישה במקום השני ברשימתו. הוא הציע לאיבתים לחבור אליו ולמנותה כסגניתו, אם ייבחר. יחד עם זאת הציע לה להקים רשימה משלה, כדי שזו תביא לו תמיכה משמעותית נוספת לצורך הקמת קואליציה. איבתים, שלא יכלה לסכן את פרנסתה ומקום עבודתה במועצה (למרות שמשרתה במועצה ורמת הכנסתה היו נמוכים מאד), סירבה להצעה שחייבה פרישה מהעבודה לצורך הצטרפות למערכת הבחירות. היא פנתה לאישה אחרת ביישוב, בעלת השכלה אקדמית, שתציג את מועמדותה ותתחבר לרשימתו של ראש המועצה. אך זמן קצר לאחר היענותה הוצע לה תפקיד במועצה ומשקיבלה אותו ירדה מעל הפרק מועמדותה לרשימתו של ראש המועצה. קשריה הטובים של מאחמיד עם מרע', מאז בחירתו ב-2008 ונאמנותה הרבה התבררו כלא מספיקים לאחר הבחירות. איבתים ארגנה שורה של פעילויות תמיכה בראש המועצה: קידום פרויקט רכישת קרקעות באזור בנייה מתפתח; ארגון אירועים של קהלי נשים גדולים בהזדמנויות כמו יום האישה הבינלאומי, שבהם ראש המועצה היה אורח הכבוד והתקבל בחום ובהערכה; הובלת תמיכה בקמפיין הבחירות שלו; וכן עמידה נחרצת מול חלק מהגברים במשפחתה, שביקשו לתמוך במועמד המתחרה לראשות המועצה. כל אלה היו אמורים להבטיח את הכרת התודה של ראש המועצה והתמיכה שלו בה אישית ובפרויקט שהיא הובילה ביישוב. לפני הבחירות ראש המועצה הבטיח לאיבתים בהזדמנויות שונות כי יפעל למינויה כיועצת למעמד האישה, במשרה מלאה, עם סיום לימודיה לתואר ראשון (כנדרש על פי הנחיות נציבות שירות המדינה). בליל הניצחון שלו, נוכח אלפי תושבי פרדיס, הודה לה ראש המועצה על עבודתה ותמיכתה הרבה בו. אך זמן קצר לאחר הבחירות נראה היה שהקערה התהפכה על פיה. לאחר הבחירות היא זומנה לפגישה בנוכחות ראש המועצה וגזבר המועצה ובה התברר לה, שבכוונת ראש המועצה למנות אישה אחרת ליועצת למעמד האישה. מאוחר יותר הניחה מכתב התפטרות בו נכתב, כי אם לא תקוים ההבטחה למנותה ליועצת ראש המועצה למעמד האישה היא תתפטר. הדברים עוררו סערה במועצה וביישוב, ומזכירת ראש המועצה (שלא פוטרה בעבר בזכות התערבותה של איבתים), נקטה בצעדים מגוונים, כולל פנייה לעובדי מועצה ולדמויות שונות ביישוב, בבקשה שיתערבו וימנעו את סיום עבודתה של איבתים. ואכן, פעילות נרחבת התעוררה במועצה וביישוב, ובמשך כחודשיים בהם נעשו גישושים שונים באמצעות שליחים מטעמו של ראש המועצה, שהציעו לאיבתים להתנצל ולחזור לעבודה, היא עמדה בסירובה והבהירה שהיא מוכנה להידבר רק עם ראש המועצה עצמו.

²³ דיון על הייצוג הדל של נשים פלסטיניות-ישראליות בכנסת ובשלטון המקומי, על משמעות הייצוג ותהליכי השינוי המורכבים הקשורים למעורבותן הפוליטית של הנשים, עולה גם בעבודותיהן של סוהיר אבו-אוקסה דאוד (Daoud, 2009), תגריד יחיא-יונס (2010) ומרי תותרי (2010).

²⁴ גם יחיא-יונס (Yahia-Younis, 2010), מצביעה על מציאות מורכבת יותר ממה שמקובל להניח ביחס להתנהגותן הפוליטית של נשים והשפעתה. כך, לטענתה, "נשים זרות" (שנישאו למקומיים) "מאתגרות את הסדר הסוציו פוליטי של ההצבעה" (שם: 151) ביישובים ערביים.

באותה תקופה החלה איבתיסם לתכנן מהלכים להקמת עמותה עצמאית של נשים ביישוב. תחושת הפגיעה בכבוד הייתה משותפת, ככל הנראה, לשניהם. איבתיסם חזרה והסבירה שאינה מוכנה לשאת את ההשפלה ואף הדגישה כי כל בני משפחתה תומכים בה ובגישתה. חברותיה בעמותה ניסו לדבר על ליבה וטענו שחשוב לחזור ליחסי עבודה וידידות תקינים, וכי העוינות והכעס עשויים לחלוף כי "כאשר עובדים ונפגשים יום-יום אפשר לדבר ולהבהיר דברים". בשיחה עם חברותיה ציינה איבתיסם כי מישהו אמר לה "מה את רוצה, הנשים לוקחות את המקום של הגברים!" מאוחר יותר התקיימה סולחה בין מרע' למאחמיד, בביתו של ראש המועצה. נראה היה כי עם סיום לימודיה, איבתיסם עשויה להתמנות ליועצת ראש המועצה למעמד האישה במשרה מלאה.

בג'סר א-זרקא הייתה תמיכתו של ראש המועצה עז אדין אל עמאש בפרויקט, בנשים ובוטפה עמאש, איתנה והיא הלכה והעמיקה ככל שחלף הזמן. ראש המועצה קיבל בסבר פנים יפות ובהערכה גלויה פעמים רבות את נציגות הפרויקט וגורמים נוספים הקשורים לפרויקט, השתתף באירועים של הפרויקט וסייע בהרחבת הקשרים שלו עם גורמים ביישוב ומחוץ לו. בין השאר, הוא קישר בין הנהלת תנועת ש.י. לבין נציגי קרן קיסריה והמליץ בפניהם להקצות מהמשאבים שהוקצו ליישוב על ידי הקרן, לתכנית "קריאה לכלול" שנפתחה בשנת הפעילות השנייה של הפרויקט. ואכן, הקרן הקצתה סכום כסף נכבד לפרויקט זה.

עם התקרבות הבחירות עלתה סוגית ייצוג הנשים על הפרק באופן גלוי. קבוצת הנשים המנהיגות קיימה דיונים על חשיבות ייצוג נשים ועל הדרכים להשפיע על תוצאות הבחירות. בעקבות דיונים אלו החליטו הנשים, בעידודן של מנחת הקבוצות הונידה עסאף, המרכזת וטפה עמאש וחברות העמותה, לקיים פנל מועמדים לראשות המועצה, בו ישמיעו את תכניתיהם ועמדותיהם ביחס לקידום נשים ושיפור השירותים לנשים ביישוב. האירוע היה מוצלח והנשים היו גאות מאד על כך שכל המועמדים לראשות הרשות השתתפו. סערה התעוררה כאשר חברי רשימתו של ראש המועצה שנבחר, השייח מוראד עמאש, טענו בכעס שהייתה הטיה בדיון לטובת הצד האחר. הנשים דחו מכל וכל את הטענה ובעקבות האירוע, אחת הנשים פתחה דף בפייסבוק. משקיבלה תגובות עוינות ואיומים של גברים היא הגבילה את הנגישות לדף עבור נשות הקבוצה בלבד. כתבה שפרסמה שני ליטמן בהארץ²⁵ על הפרויקט, ובה התייחסה לכוונות הפוליטיות של הנשים, עוררה אף היא כעסים בקרב חלק מהגברים (בעיקר אלו מסיעתו של ראש המועצה שנבחר).

במהלך החודשים שלפני הבחירות היו דיבורים רבים על כך שתוצב אישה במקום השני ברשימות למועצה. באירוע של תערוכת צילומים על ג'סר א-זרקא, שהתקיים בתל אביב בהשתתפות ראש המועצה ומתמודד צעיר על ראשות המועצה, נשאלו השניים על ידי נציגת העמותה, שנכחה במקום, מדוע לא יישלבו אישה במקום השני ברשימתם. ראש המועצה ענה שהוא מעוניין בכך אך אין בכוונתו להתמודד על ראשות המועצה, ומתח ביקורת על המועמד הצעיר שאינו רוצה לשבץ אישה ברשימתו. המועמד הצעיר טען שהוא מעוניין אך אף אחת מהנשים שפנה אליהן לא הסכימה להציג את מועמדותה. חברת ש.י. טענה באוזניהם שוטפה עמאש יכולה להיות מועמדת מצוינת לרשימה למועצה. התגובות של השניים נשמעו מתחמקות.

²⁵ "אף אחד לא שם לב שרג'א ועיישה מג'סר א-זרקא לא הלכו לבית הספר" (30.9.2013).
<http://www.haaretz.co.il/news/education/premium-1.2127141>

חילופי השלטון בג'סר-א-זרקא גרמו לזעזוע בפעילותו של הפרויקט. הבחירות התקיימו לאחר כמה שנים של ניהול המועצה בידי ועדה ממונה של משרד הפנים בראשות עז א-דין אל עמאש, שהודיע, כזכור, שלא יתמודד בבחירות על ראשות המועצה, על אף העובדה שמדי פעם התפרסמו ידיעות סותרות על כוונתו להתמודד. לבסוף, הוא הגיש את מועמדותו באיחור ובשל כך היה מנוע מלהתמודד על ראשות הרשות. לראש המועצה נבחר שייח' מוראד עמאש, מי שעמד בראשות המועצה לפני הקמת הוועדה הממונה. כמה חודשים לאחר הבחירות, בביקור של וטפה עמאש וחברות הנהלת ש.י.ן בביתו של עז אדין אל עמאש, הוא הסביר שהמועמד הצעיר קלקל את כוונותיו לשבץ אישה במקום שני שכן, מעת שגם הוא אימץ את הרעיון, כבר לא היה בו יותר טעם. כשנשאל מדוע לא יכולות להיות נשים ביותר מרשימה אחת, לא השיב בבירור וטען שהנשים היו צריכות להקים רשימה משל עצמן ולא להיות תלויות בחסדי הגברים. כמה שבועות לאחר הבחירות נפגשו איבתיסם מאחמיד, וטפה עמאש, הוניידה עסאף, שתיים מבוגרות קורס המנהיגות ושתי חברות הנהלת תנועת ש.י.ן עם ראש המועצה. השיחה החלה בדרישתה של איבתיסם למנות את וטפה עמאש ליועצת ראש המועצה למעמד האישה והמשיכה בהצגת הפרויקט וחשיבותו עבור היישוב. ראש המועצה הקשיב בשתיקה ומדי פעם השמיע הערה כלשהיא. אחת מהן הייתה בתגובה לדבריה של בוגרת קורס המנהיגות שטענה, כי הנשים ביישוב מוטרדות מכך שהגברים יושבים בבתי הקפה ברחוב מקשים עליהן ללכת על המדרכה בחופשיות ומטרידים אותן. ראש המועצה אמר בתגובה שבקוראן נאסר לשבת בבתי קפה וכי הוא התחיל כבר לפעול לסגירתם. הרושם שנוצר היה שמגמת פניה של המועצה לאחר הבחירות היא חיזוק ערכי המסורת ביישוב. עד מהרה התברר שגם פרויקט "נולדות מחדש" עורר חשדנות ואף עוינות. הפעילות שהתנהלה בבית הספר התיכון נחסמה. קבוצת נשים מבוגרות הקורסים הגיעה לביתו של ראש המועצה, שלא היה באותה עת בביתו, כדי לבקש את התערבותו. בתוך המשבר המחריף עם ההנהגה החדשה של היישוב, הגיעו שש נשים, מקבוצת קורסי המנהיגות, ביחד עם וטפה עמאש ונציגת העמותה, לחדרו של מנהל מחלקת החינוך לברר מדוע אפשר להרחיק את קבוצות הלימוד והפעילות מבית הספר התיכון. בחדר הקטן נכח גם יו"ר ועד ההורים ביישוב, גבר גדל גוף ששפת הגוף שלו, בעמידתו מול הנשים מאחורי שולחנו של מנהל המחלקה, הייתה מאיימת וזועמת. מנהל המחלקה התפתל בחוסר נוחות נוכח כעסן הרב של הנשים והסביר, שהוא עושה את מה שמורים לו ואם יגידו לו לאפשר את פעילות הפרויקט בבית הספר הוא יעשה זאת. בשלב מסוים הוא עזב את החדר והנשים נותרו עם יו"ר ועד ההורים. הלה דיבר בכעס רב ואף הכה בכף ידו בכוח על השולחן וקרא: "על גופתי יתקיימו הלימודים של הנשים בבית הספר התיכון". בחילופי הדברים הקשים הוא העלה נימוקים שונים ומשתנים, בין השאר טען, שהמקום לא נועד לפעילות של נשים אלא לתלמידי בית הספר. אחר כך טען שיש בעיה עם תשלום לשרת, שצריך לפתוח ולסגור את בית הספר בערב. כשנאמר לו שהנשים עצמן משלמות את הכסף, טען שהדבר נוגד את החוק. נימוק נוסף היה שכעת, לאור התגייסותה של המועצה לשפר את הישגי התלמידים במבחני הבגרות, מתקיימים לימודים של תלמידי הכיתות הגבוהות בבית הספר עד שעות הערב המאוחרות. האיש דיבר בכעס רב על כל העמותות והארגונים שנכנסים ליישוב אך פועלים בעיקר לטובת אנשיהם, לוקחים את כל הכסף לעצמם וכמעט דבר לא נשאר ליישוב. כאשר נציגת ש.י.ן הגיבה כי תופעת העמותות הנשכרות מחולשת תושבים שהם מתיימרים לקדם, מוכרת מהקשרים רבים בארץ ובחול, נראה היה שהוא נרגע ומתרצה. הוא החל לדבר על הפעילות החיובית של וטפה עמאש ושל הנשים ביישוב ואף

אמר שהוא מעוניין שאשתו תצטרף לקבוצת המנהיגות. האווירה נרגעה מעט ובהמשכה התקיימה ישיבה נוספת בבית הספר התיכון בה השתתפו יו"ר ועד ההורים, וטפה עמאש, נציגת ש.י.ן ומנהל בית הספר. גם הפעם התלהטו הרוחות על רקע דיון בעימות הקשה שהתקיים ביום הקודם.

המשבר ביחסים בין חברות הנהלת הפרויקט, ובעיקר של מנהלת הפרויקט, איבתים מאחמדי, עם ההנהגה החדשה של היישוב, התמשך לאורך תקופה ארוכה ואחת מתוצאותיו הייתה אי-קבלת חלק מהתרומה המובטחת של קרן קיסריה. פעילות הפרויקט עברה לחטיבת הביניים הסמוכה לתיכון, ובזכות התנהלותה הפייסנית והמאופקת של וטפה עמאש, בתמיכתה ועידודה של המנחה, הוניידה עסאף וגיבוי נציגת הנהלת העמותה, נראה היה שהמתח הולך ונרגע ובהדרגה ניכרו ניצנים ראשונים של שיתוף פעולה עם המועצה. יו"ר ועד ההורים, שהיה דמות דומיננטית לצד ראש המועצה, פנה לוטפה עמאש בבקשה שתשתף את הנשים במבצע צביעה של שפות המדרכה והשלטים ביישוב. כמו כן, הובטח לנשים שבמועדון הנוער החדש הן יוכלו לקיים את הפעילויות שלהן ויניתן להן מפתח למקום.

כישלון בהעצמה הפוליטית של הנשים או שלבים בתהליכי התעצמות?

נראה, כי התעוררות המודעות הפוליטית של הנשים והמודעות המגדרית של הגברים-מנהיגי היישובים לא הייתה מספקת כדי ליצור שינוי פוליטי משמעותי שיביא לבחירת נשים למועצות היישובים. מתברר, כי הנשים לא היו מוכנות להתארגנות החיונית במערכת פוליטית המחייבת התמסרות רבה והשקעה כספית. אך בעיקר, נראה שלא צמח מוקד כוח נשי עם יכולת להתגבר על החסמים המגדריים, המעוגנים בדת, במסורת ובמבנה המשפחתי-פוליטי. הפעילות הענפה והמתרחבת של הפרויקט עסקה רק באופן שולי בהכשרה פוליטית של הנשים, אם מתוך חשש להתנגדויות ואם מתוך העדפת היעדים של העצמה אישית, חברתית ומקצועית. רק בשנת הבחירות התעוררה הפעילות, אך מסתבר שזו הייתה מאוחרת מדי.

נראה, כי ניתן להשיג שינויים חברתיים במישור האישי, משפחתי, מקצועי, השכלתי בעזרת פרויקט "נולדות מחדש". עם זאת, ללא שינוי פוליטי שיביא נשים לשותפות בהנהגת הרשות המקומית, לא ניתן יהיה להשיג שינוי במערכת הכוח המגדרית ואולי אף יקשה לשמר את ההישגים בתחומים האחרים. האפשרות שהשינויים וההישגים בתחומים שאינם פוליטיים יהיו בני חלוף היא ממשית, מפני שהכוחות המסורתיים והמוסודות הפטריארכליים פועלים בנחישות נגד כל איום על האינטרסים החברתיים, הפוליטיים והכלכליים הקיימים.

מעבודתה של נאילה קביר (Kabeer, 1999), המצביעה על כישלונם של פרויקטים להעצמת נשים במדינות מתפתחות, עולה טענה דומה: יש צורך חיוני באג'נדה פוליטית שתתמקד בהשתתפות נשים בקבלת החלטות בדרג המדיניות, אג'נדה שתאתגר את הסטאטוס קוו הקיים בחברה. עם זאת, אין להתעלם מהעובדה ששינויים שהתרחשו ביישובים והוטמעו בקרב בעלי תפקידים, עשויים להנביט תהליכי שינוי פוליטיים ומבניים בשלב מאוחר יותר. המחקר מלמד כי לפרויקטים לקידום נשים, בעיקר ללימודי קרוא וכתוב, יש השפעה עקיפה ובלתי מתוכננת. עבודות שונות על פרויקטים של העצמת נשים והקניית קרוא וכתוב בקרב נשים עניות, מצביעות על הישגים מוגבלים בהתייחס למטרות המוצהרות שלהם (Hertzog,

(2011). בו בזמן מתברר שיש להם הישגים שלא תוכננו, כפי שטוענות, למשל, רובינסון-פאנט (2004) (Robinson-Pant, 2001), גוטם, בנסקוטה ומנצ'נדה (Gautam, Banskota & Manchanda, 2001), נלי סטרומקויסט (Stromquist, 1994) ואילה פאטל ואניטה דיגהא (Patel & Dighe, 1997). הן הצביעו על כך שתכניות להקניית קרוא וכתוב השפיעו על מודעות של נשים ביחס לניצול ולאפליה שלהן ושימשו לפיתוח הסולידריות בקרבן. במחקריהן על נשים עניות בנפאל, בסאן-פאולו ובדרום דלהי הן מצאו שקבוצות הלימוד שמשו לנשים "מרחב חברתי" (Millican, 2004), שבו יכלו לפגוש את הקבוצה ולחלוק את התנסויותיהן הדומות במשפחה, בעבודה, במחלות ועוד. במפגשים אלו הן דיברו, שיתפו ושברו את הבידוד המובנה לתוך חייהן. לורן ליב (Leve, 2007) ראינה נשים בקוריגאון בנפאל ומצאה, שהשתתפותן בקורסי קרוא וכתוב עודדה אצלן "בטחון עצמי והערכה עצמית גבוהות יותר, פחות בושה ביחסיהן עם אנשים מחוץ למשפחה, והתנסות מתרחבת של יכולת להצליח בתחומים הציבוריים והאינטלקטואליים הגבריים. במיוחד העידו המשתתפות על תחושת השתנות אישית וקבוצתית" (שם: 143). כל אלו נמצאו גם בפרדיס ובג'סר-א-זרקא. אך התברר, שהתכנית "קרוא וכתוב" בג'סר-א-זרקא השיגה גם את מטרתה המקורית: ציפי גליקמן²⁶ טוענת כי "בניגוד לפרויקטים להשכלת נשים שנכשלו [בהקניית אוריינות]... כאן התכנית השיגה את מטרתה והנשים ברובן הגדול רכשו את הקריאה והכתיבה". להערכתה ניתן לייחס את ההצלחה למספר גורמים: "שיתוף הנשים המשתתפות בקבלת ההחלטות ובהובלת הפרויקט, מתן תמיכה של המנחה המקצועית, המורות והרכזות למשתתפות ברגעי משבר, הבנה והכלה מעמדה מכבדת ושוויונית וגיוס מורות מקומיות. גם המחויבות הרבה של חברות ש.י.ן ברקע ובהתנדבות והתגייסותן של ראש המועצה הקודם תרמו להצלחה זו".

היבט נוסף העולה מניתוח הפרויקט מתייחס לאיום המצטבר, תוצר התעצמותן של הנשים, על מוקדי כוח ביישובים שגרם לתגובת נגד. פעילותן הענפה והמגוונת של הנשים הורגשה בהזדמנויות רבות ביישוב וסביר להניח שגורמים שונים, בעיקר שמרניים, לא ראו בעין יפה תהליכים אלו. חזרתו של השייח' מוראד עמאש לתפקיד ראש מועצה הייתה כרוכה ככל הנראה בשובם של שני אלמנטים: הדתי-מסורתי, המעדיף לראות את האישה בתפקידיה המסורתיים, והחברתי-פוליטי, המבוסס על החלוקה החמולתית, שבה הכוח מבוסס על עליונותה של חמולה אחת מול האחרת, על חשבון כניעותן של הנשים. התחזקותן של הנשים איימה לקעקע את המבנה המקוטב-חמולתית, כמו שקרה בפרדיס בבחירות 2008 ו-2013. נשים ממחנות שונים עלולות להפוך לכוח ביניים. האיום על שליטת הגברים יכול להיות לא רק מההתחזקות הקבוצתית. הוא קשור גם לדמויות חזקות כדוגמת איבתים מאחמיד, שעלולות להוות איום ממשי על ראשי ההנהגה המקומית.

נקודה נוספת היא ההיבט התרבותי. שאלת ה"כבוד" עלתה בהזדמנויות שונות בשני היישובים. העימותים של איבתים, מול ההנהגה החדשה בג'סר, חידדו סוגיה זו כמתואר. על שאלת הכבוד בחברה הערבית נכתב רבות בספרות. המושג "כבוד" מתקשר בה לכבודה של המשפחה כיחידה פטריארכלית.

²⁶ "הקריאה לכולן: נשים לומדות קרוא וכתוב בשפת האם ערבית: המקרה בג'סר-א-זרקא", עבודה סמינריונית לסמינר "פמיניזמים ותנועות נשים במזה"ת", הוגשה לד"ר תגריד יחיא-יונס, במסגרת לימודי נשים ומגדר (לתואר שני), בשנת הלימודים תשע"ה, באוניברסיטת תל אביב.

חוקרים שונים (כמו למשל חסן, 1999 וקרסל, 1998) סבורים שהפגיעה בכבוד היא בכבודם של הגברים במשפחה. קיומו של הכבוד, בתפישה זו, קשור לשליטה גברית ופגיעה בכבוד היא למעשה ערעור עליה. השליטה מתאפשרת דרך הפוליטיקה של הכבוד, באמצעות הפעלת קודקס חוקים אשר חל בעיקר על נשים. אך ייתכן שניתן לחשוב על מושג ה"כבוד" גם במונחים של משאב בעימותי כוח ובמצבי קונפליקט. נראה כי בהיאחזות ב"כבוד" יש שימוש בטיעון שלכאורה אין עליו מענה. אם פגעו בכבודו של אדם, גבר או אישה, עשויה תגובת הכעס, העוינות ואף האלימות להיתפש כמוצדקת, ללא צורך בהבהרה נוספת. ואם כן, מההיאחזות בפגיעה בכבוד משתמע, כי נסתתמו הדרכים לפשרה ומשא ומתן וגם הוצב הצידוק לכל פגיעה עתידית. בהקשר המגדרי של הפרויקט הנדון, ההתבססות על הפגיעה ב"כבוד" משתמעת כמלחמת המינים. הכבוד של הגברים מול הכבוד של הנשים ולהיפך. התנהגותה של איבתים יכולה להתפרש גם כהתרסה מול שליטת הגברים ומול תפישת הכבוד הפטריארכלית. על כל פנים, נראה שאיבתים חשה חזקה דייה בזכות מעמדה האיתן בקרב הנשים, הגיבוי של תנועת ש.י.ן, התמיכה הכספית מחו"ל ותמיכת הגברים במשפחתה, על מנת לקרוא תגר על הדומיננטיות של הגברים בפרדיס ובג'סר א-זרקא.

עמידתה של איבתים מול ראש המועצה מלמדת על תחושת הכוח שלה. כך גם כוונתה להקים עמותת נשים בכפר והערכתה כי למדה את נושא ההתארגנות והפעלת עמותה וכי היא מוכנה לבנות את בסיס כוחה הפוליטי לקראת הבחירות הבאות. עם זאת, סיפורה של איבתים מאחמיד הוא סיפור של אישה מנהיגה, חזקה, טרם כניסתו של הפרויקט לפרדיס. הפרויקט סייע להתעצמותה הנוספת - האישית, הכלכלית, המקצועית והפוליטית - ומנהיגותה אפשרה את הצלחת הפרויקט בפרדיס ואת העצמתן של נשים רבות מאד. אך ספק אם די בכך כדי להביא שינוי במבנה הכוח הפוליטי-מגדרי. מנהיגותה של אישה אחת, כריזמטית ככל שתהיה, אין בה ערובה להתעצמות נשים כציבור ביישוב, שהרי די בהחלטה שרירותית של בעל עוצמה וסמכות כדי להרחיקה לשולי הזירה הציבורית-פוליטית.

היבט נוסף בניחוח קשור למקומן של חברות הנהלת תנועת ש.י.ן בפרויקט ובהתרחשויות החברתיות והפוליטיות מסביבו. חמש נשים היו מעורבות במידה רבה מאד בפרויקט, לא רק בהיבטים אדמיניסטרטיביים (ניהול הכספים, תשלום המשכורות, הגשת בקשות לתמיכה ודוחות לקרנות), אלא גם ברמת התכנון, החשיבה והמעקב אחר התקדמותו של הפרויקט. אך הנקודה המעניינת יותר היא במישור האישי, הקשר החברתי שהתפתח עם המנהלת, המרכזת, המנחה וגם עם המורות והמשתתפות בפרויקט הוא רחב ועמוק. הפגישות, שהתקיימו לעיתים מזמנות לצורך תכנון וחשיבה, נשאו במידה רבה אופי חברתי ובהן כל המשתתפות גם חלקו חוויות והתלבטויות מחיי המשפחה, מהעבודה, מהלימודים וכיו"ב. המפגשים שימשו במה ל"הצגת האני" (גופמן, 1980) של כל אחת מהנשים. החברות הערביות ספרו בפרטי פרטים על המתרחש בפרויקט, על ההישגים וההצלחות לצד הקשיים. בעיקר הן היו גאות להציג את הסיפורים המרתקים על ההתפתחות האישית של הנשים בקבוצות ועל השינויים שהתחוללו בקבוצה. כך, למשל, סופר על ההישג הגדול ביצירת קבוצת הנשים בג'סר א-זרקא, שלמרות השתייכותן לחמולות יריבות ועל אף הנאמנויות המשפחתיות החזקות צמחה בקבוצה סולידריות; על ההתלהבות של נשות ג'סר א-זרקא מהלימודים והפעילות במסגרת הפרויקט, לאחר ההתגברות על החשדנות שהרי "פרויקטים מבחוץ קמים ונופלים, נכנסים ויוצאים חדשות לבקרים", כפי שחזרו המשתתפות וטענו. מבחינת החברות היהודיות,

השותפות בהישגים אלו, ולו גם מהצד, הייתה מלהיבה ומספקת השראה. אך יותר מכך, הנשים היהודיות הציעו מתובנותיהן דרכים להתמודדות עם מצבי קושי ומצוקות של הנשים ושל הקבוצות מול משפחותיהן, ושימשו מקור כוח חיצוני להסתייע בו מול הרשות המקומית וגורמים נוספים. מעורבות זו העניקה לשותפות היהודיות תחושת סיפוק אישי והעצמה משמעותית. גם במישור הפוליטי מקומן של השותפות היהודיות שחלקו בעיקר מניסיון היה משמעותי. למשל, את ההצעה לקיים פנל בהשתתפות המועמדים העלתה אחת מחברות ש.י., בוגרת קורס המנהיגות הפוליטי הראשון של עמותת ה"ן (הרצליה נשים) ותנועת ש.י., שהתקיים בהרצליה ב-1997. מודל פעילות זו, שתרמה להצלחתה של יעל גרמן בבחירות לראשות העיר ב-1998, הוצג כמה פעמים בפני קבוצות מנהיגות הנשים בכפרים וכך, גם בהם התקיימו פנלים של הצגת מועמדים לראשות הרשות לפני הבחירות. הגברים המועמדים ראו בפנלים הללו חשיבות רבה. בפרדיס הייתה להצגת העצמה הנשית השפעה ממשית בבחירות ב-2008. המעורבות הרבה של נציגות ש.י. היהודיות הייתה מדי פעם להתערבות (כמו במקרים שתוארו לעיל), ומלמדת על העניין הרב שלהן בפרויקט ומחויבותן העמוקה הן להעצמת נשים ערביות והן להצלחתו של הפרויקט, שהוא גם הצלחתן האישית. במקרה זה, באה לידי ביטוי תמיכה וסולידריות של נשים, החוצה גבולות לאומיים, בסיטואציות של הפגנת כוח ודומיננטיות של גברים.

דיון: השלכות ושאלות נוספות

בניסיון להבין את הצלחתו של פרויקט "נולדות מחדש" עולה השאלה מה אפשר את ההצלחה? הסבר אחד, שהוא ללא ספק גורם מרכזי בהצלחה, מתקשר למנהיגות הפרויקט. אך האם הצלחתם של פרויקטים מסוג זה תלויה בדמות מנהיגה כריזמטית כמו איבתיסם מאחמיד או בעלת אישיות מכילה ומאופקת כמו וטפה עמאש? על אף שמקומן של שתי נשים אלו הוא מרכזי ומכריע בהצלחת הפרויקט בשני היישובים, נראה שאינו נותן הסבר מספק לשינויים שהתרחשו בהם. ההסבר מורכב יותר וקשור לגורמים נוספים. מרכיב חשוב בהצלחת "נולדות מחדש" הוא העקרונות שעמדו בלב הפרויקט: בראש ובראשונה חשיבות המקומיות. הנשים המקומיות ניהלו את הפרויקט והן שהכתיבו את הצרכים ואת המענים. גם מרבית המורות היו מקומיות, מעטות היו ערביות מחוץ ליישוב. שנית, שיתוף פעולה עם הרשות המקומית הוא הכרחי, גם כדי להבטיח יכולת שימוש במבנים ובשירותים אחרים וגם עבור תהליך השינוי בעמדות של פוליטיקאים ובעלי תפקידים ברשות, כלפי שיתוף נשים בהנהגת היישוב. שלישית, מערך התמיכה בפרויקט ובמובילות שלו התגלה כבעל חשיבות רבה מאד. השותפות של הנשים הערביות והיהודיות הוכיחה עצמה כמרכיב מרכזי בהצלחת הפרויקט. היא סייעה פעמים רבות למנהלת ולמרכזת לעמוד במשברים שהתעוררו מול הרשות המקומית ומול קרן קלארק, במידה רבה של הצלחה שנבעה מההתמודדות המשותפת ובזכות המעמד החברתי של השותפות היהודיות. הניהול האדמיניסטרטיבי, שסיפקה העמותה, הבטיח תמיכה חיונית לניהול הפרויקט ופתח בפני המובילות הערביות את האפשרות לקדם את הפרויקט ללא מעמסת הניהול הכספי וכתביבת דוחות ובקשות לקרנות. התנדבות הנשים היהודיות היתה גורם מכריע, בשל העובדה שבסיוען הגיעו מירב כספי המענקים לפעילות עצמה וכן מפני שהמחויבות שלהן הייתה מעבר לתגמול חומרי. תמיכה משמעותית נוספת היתה

ההנחיה המקצועית של הוניידה עסאף בג'סר א-זרקא. היא התגלתה כבעלת ערך רב בתמיכה במרכזת, שנאלצה להתמודד עם התנגדויות מסוגים שונים, עם מתחים בין הנשים וכיו"ב.

מהצלחת פרויקטים דומים במקומות אחרים בעולם עולים קווי דמיון מסוימים לפרויקט "נולדות מחדש". הומה הודפאר מתארת תנועת השכלה בקרב פליטות אפגאניות באיראן בשנות ה-90, בה עשרות אלפי ילדים ומבוגרים אפגאנים למדו בבתי ספר שנפתחו ונוהלו על ידי נשים (Hoodfar, 2007). על אף שההקשר שונה מאד, יש דמיון בין שתי התנועות. ראשית, עבודת השטח היא המפתח העיקרי לקבלתם של הפרויקטים על ידי הנשים ולהצלחתם. באפגניסטן, ההובלה של הנשים בכפרים את הפרויקט עמדה בניגוד ל"מדיניות מלמעלה-למטה של ממשלת אפגניסטן", "תנועות המבוססות באליטות", או "סוכנויות בינלאומיות מושטלות". שנית, התנועה החלה בהשכלת יסוד בקרב אוכלוסיות כפריות עניות בחברה האפגאנית והסתיימה בשינוי בלתי צפוי בתפקידי מגדר. שלישיית, הנשים תפשו את הפעילות כמתיישבת עם אמונותיהן המוסלמיות. הודפאר מציינת, שאחד מהאלמנטים המרשימים ביותר של התהליך היה "הניכוס על ידי אותן נשים אפגאניות את העקרונות והשפה של האסלאם – שיח שלאורך מאות שנים הדיר אותן מהשתתפות בחיים הציבוריים – לשם השגת שינוי" (שם: 274).

בדומה לתנועת ההשכלה האפגאנית נבנה פרויקט "נולדות מחדש" ומומן כדי למקסם גמישות ושליטה מקומית יותר מאשר ללכת בעקבות מודל שנקבע מראש. התכנית הייתה מבוססת על ההנחה שהמקור החשוב ביותר שאינו בשימוש בקהילה היה הנשים עצמן. הוא הגיב לסוגיות שזוהו על ידי הקהילה כקדימויות שלהן, ואפשר לסוגיות במחלוקת, כמו אלימות כלפי נשים, לעלות כאשר הנשים היו מוכנות להתייחס אליהן. נוסף על כך, מעורבותם של קרן קלארק באנגליה וקרן CRT בארה"ב היתה בעיקרה בתמיכה, במימון ובתיעוד של ההתנסויות, התובנות והמאמצים של השחקנים המקומיים ולא בהתערבות "מלמעלה".

בדומה לתנועת ההשכלה האפגאנית, "נולדות מחדש" היה מעוגן בערכים ובפרקטיקות של האסלאם, שנבחן ופורש מחדש. התרחשות כזו בלטה יותר בפרדיס, שם בחינת אמונותיהן הדתיות של הנשים היא דוגמא למה שמוניקה מאהר מתארת כ"ספקנות ביחס למה שמעל לכל ספק" (Maher, 2007). מאהר סבורה, שכאשר נשים מבינות שמה שלא הוטל בו אף פעם ספק מקודם הוא פתוח לפרשנות, "העולם כולו פתוח בפנינו" והתפישות שלהן עצמן, "הקולות וההתנסויות – כמובן כל חייהם, נהיים שוב חשובים בעיניהן". היא מציינת ש"באֶתְגוֹר מה שלימדו אותן כאמת סופית ומוחלטת על הטבע הנשי והמסורת הדתית ההיסטורית, נשים לעתים קרובות מתחילות לפקפק ברשויות, מוצאות את קולותיהן באקטיביזם פוליטי לקראת צדק לנשים" (שם: 278).

כמה שאלות מעניינות עולות מחקר מקרה זה. על אף שהתכנית הצליחה בבירור בהפגשת נשים יהודיות ופולסטיניות ישראליות – דתיות וחילוניות – בקונטקסט של סוגיות נשים, נשאלת השאלה - האם יחסים אלו יכולים להוביל לשיתוף פעולה גם בסוגיות טעונות יותר פוליטית? את ה"פרויקט הפמיניסטי" ביקרו לעיתים קרובות בשל הנחתו שקשרים בין נשים יכולים לגבור על הבדלים פוליטיים (Richter-Devroe, 2008). למרות שתנועות הנשים היהודיות והערביות הושפעו משישים שנות קונפליקט מתמשך, הפרויקט "נולדות מחדש" הצליח לעמוד בכמה קונפליקטים פוליטיים מרכזיים והתפרצות של אלימות במהלך שלוש שנות קיומו- הכניסה ללבנון, הפצצת עזה, ו"תקרית המרמרה"- ככל הנראה באמצעות הסכם שבשתיקה לא לתת

לפוליטיקה לפגוע במאמצייהן. תרומה חשובה היתה גם לניסיונם העשיר של מנהלת הפרויקט בבניית שלום בין-דתי ושל ש.י.ן בהתארגנות פוליטית.

שרוני מצביעה על כך שפיתוח יחסים משמעותיים עם נשים "בצד השני של המחיצה הפוליטית" מצריך נכונות מצד נשים מהקבוצה החזקה יותר לאבד מכוחן ומהפריבילגיה שלהן ולהתמודד עם המורשת היסודית של קולוניאליזם (Sharoni, 2001). הדבר מצריך גם יכולת של נשים עם פחות כוח אובייקטיבי למצוא דרכים לאזן את המשוואה, לדחות את תפישת הקורבנות של הקבוצה החלשה ולהצמיח סוכנות (Agency).²⁷ האמונה הדתית של הנשים המעורבות בתכנית היא מקור אחד אפשרי לכוח כזה. נוסף על כך, הקשר החם והאישי עם נשים מקבוצות פריבילגיות (יהודיות אך גם אחרות), המצמצם מרחק חברתי ומפרק מחסומי מעמד, דת ולאום, מהווה אף הוא מקור חשוב.

---

²⁷ כך גם מציעות גאטם, בנסקוטה ומנצ'נדה (Gautam, Banskota, Manchanda, 2001).

מקורות

- אבו בקר, ח' (1998) בדרך לא סלולה: נשים ערביות כמנהיגות פוליטיות בישראל. רעננה: המכון לחקר החברה הערבית.
- אבו-רביעה-קווידר, ס', וינר-לוי, נ' (2010) מבוא – נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות, בתוך ס' אבו-רביעה-קווידר, נ' וינר-לוי (עורכות), *נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות*. ירושלים: ון ליר, הקיבוץ המאוחד, 24-7.
- אוסצקי-לזר, ש' (2012) "[לא כמו אמי: נשים מעצימות את עצמן – המקרה של כפר קרע](#)", נדלה: 14.12.15
- גופמן, א' (1980/1969) *הצגת האני בחיי היומיום*. תל אביב: דביר.
- הרצוג, א' (1991) אידיאולוגיה ומציאות בהוסטל לנערים, *חברה ורווחה י'א(2)*: 196-213.
- הרצוג, א' (1996) מי מרוויח ממדינת הרווחה? *תיאוריה וביקורת*, 9: 81-102.
- הרצוג, א' (1998) *הביורוקרטיה ועולי אתיופיה, יחסי תלות במרכז קליטה*. תל אביב: צ'ריקובר.
- הרצוג, א' (2009) האם מנגנון העבודה הסוציאלית מסייע לעניים או מנציח את העוני ופוגע בשכבות החלשות? *המרחב הציבורי*, 3: 166-157.
- וורגן י' (2011) *שיעורי הנשירה של תלמידים ממערכת החינוך*. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
- חסן, מ' (1999) הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה. בתוך ד' יזרעאלי ואחרות (עורכות), מין מגדר פוליטיקה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, קו אדום, 166-107.
- יחיא-יונס, ת' (2010) בין נורמטיביות להפרה: נאמנות פוליטית של נשים בבחירות המקומיות בחברה הערבית- פלסטינית בישראל. בתוך עזיז, ח', (עורך), קריסת הרשויות המקומיות הערביות: הצעות להבניה מחדש. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 186-151.
- עזאזה, פ', אבו-בקר, ח', הרץ-לזרוביץ, ר', גאנם, א' (2009) מבוא, בתוך פ' עזאזה ואח' (עורכים), *נשים ערביות בישראל: תמונת מצב ומבט לעתיד*. תל אביב: רמות, 16-5.
- קרסל, ג' (1998) הריגת האחות/הריגת הבת: רצח לשם כבוד המשפחה. בתוך א' אבוהב ואחרים (עורכים), *ישראל: אנתרופולוגיה מקומית*. תל אביב: צ'ריקובר, 303-271.
- תותרי, מ' (2010) נשים ערביות בפוליטיקה: מאחורי הקלעים לקדמת הבמה? בתוך א' לביא, א', רודניצקי (עורכים), *פוליטיקה, בחירות ושלטון מקומי ביישוב הערבי והדרוזי בישראל*. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 198-193.

Blanch, A.K. with coauthors E. Hertzog & I. Mahameed (2015) *Women Reborn: A Case Study of the Intersection of Women, Religion, and Peacebuilding in a Palestinian Village in Israel*, in S. Hayward & K. Marshall (eds.), *Women*,

Religion and Peacebuilding: Illuminating the Unseen. United States Institute of Peace.

Daoud, S.A.O. (2009) Palestinian Women and Politics. Gainesville: University Press of Florida

D'Estree, T.P. (2006) The Role of Voice in Intergroup Conflict De-escalation and Resolution. in M. Fitzduff & C.E. Stout, (eds.), The Psychology of Resolving Global Conflicts: From War to Peace, vol. 3: Interventions. Westport, CT: Praeger.

Gautam, S., Banskota, A., Manchanda, R. (2001) Where There Are No Men: Women in the Maoist Insurgency in Nepal', in R. Manchanda (ed.), Women, War and Peace in South Asia: Beyond Victimhood to Agency. London and New Delhi: Sage Publications, 214-51.

Gronemeyer, M. (1992) Helping, in W. Sachs (ed.), Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power. London: Zed Books, 53-69.

Hertzog, E. (2011) Patrons of Women: Literacy Projects and Gender Development in Rural Nepal. New York & Oxford: Berghahn.

Herzog, H., Yahia-Younis, T. (2007) Men's Bargaining with Patriarchy: The Case of Primaries within Hamulas in Palestinian Arab Communities in Israel, Gender & Society, 21(4): 579-602.

Hoodfar, H. (2007) Women, Religion and the "Afghan Education Movement" in Iran, Journal of Development Studies, 43(2): 265-93

Kabeer, N. (1999) Targeting Women or Transforming Institutions? Policy Lessons from NGO Anti-poverty Efforts in D. Eade (ed.), Development with Women. Oxford: Oxfam GB, 32-45.

Leve, L.G. (2007) "Failed Development" and Rural Revolution in Nepal: Rethinking Subaltern Consciousness and Women's Empowerment. Anthropological Quarterly, 80 (1): 127-72.

Lingam, L. (2007) Domains of Empowerment: Women in Micro-Credit Groups Negotiating with Multiple Patriarchies, in Elliott, C.M (ed.), Global Empowerment of Women: Response to Globalization and Politicized Religion. London: Routledge, 119-137.

- Mada al-Carmel (2011) Critical Readings of Palestinian-Jewish "Dialogue", *Jadal*, 9, <http://mada-research.org/en/files/2011/01/Jadal9/eng/basem9-final.pdf>
- Maher, M. (2007) The Truth will Set Us Free: Religion, Violence and Women's Empowerment in Latin America, in C.M. Elliott (ed.), *Global Empowerment of Women: Responses to Globalization and Politicized Religion*. London: Routledge, 265-84.
- Millican, J. (2004) "I will stay here until I die" A Critical Analysis of the Muthande Literacy Programme, in A. Robinson-Pant (ed.), *Women, Literacy and Development: Alternative Perspectives*. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 195-205.
- Mosedale, S. (2005) Assessing Women's Empowerment: Towards a Conceptual Framework. *Journal of International Development*, 17(2): 243-257.
- Patel, I., Dighe, A. (1997) *Gender Issues in Literacy Education*. Institute of Rural Management, <http://nird.ap.nic.in/clic/rrdl101.html>
- Richter-Devroe, S. (2008) Gender, Culture and Conflict Resolution in Palestine. *Journal of Middle East Women's Studies*, 4(2): 30-59
- Robinson-Pant, A. (2004) "The Illiterate Woman": Changing Approaches to Researching Women's Literacy, in A. Robinson-Pant (ed.), *Women, Literacy and Development: Alternative Perspectives*. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 15-34.
- Sharoni, S. (2001) Rethinking Women's Struggles in Israel-Palestine and in the North of Ireland, in C. Moser & F. Clark (eds.), *Victims, Perpetrators or Actors: Gender, Armed Conflict and Political Violence*. London: Zed.
- Shvarts, M. (2008) Jisr Elzarqa: [Women are the Effective Economic Power](#), *Alsabar Electronic Magazine* (18).
- Stromquist, N.P. (1994) *Literacy for Citizenship: Gender and Grassroots Dimensions in Sao Paulo*. Los Angeles: University of Southern California, School of Education (mimeo).
- Yahia Younis, T. (2010) Politics of Loyalty: Women's Voting Patterns in Municipal Elections, in A. Kanaaneh, R. & I. Nusair (eds.), *Displaced at home:*

Ethnicity and Gender among Palestinians in Israel. NY: State University of New York Press, 133-152.